

PRILOZI HISTORIJI STRANAČKIH ODNOSA U HRVATSKOJ UOČI 1848.

Jaroslav Šidak

U prikazima stranačkih odnosa u Hrvatskoj u 40-tim godinama XIX st. ima i danas još nerješenih, ili spornih pitanja, koja onemogućavaju ispravnu ocjenu Ilirskog pokreta u cijelosti. Razlike u mišljenjima odnose se već na sam postanak političkih stranaka, ali su još uvijek nedovoljno objašnjena i pitanja odnosa Narodne stranke prema ugarskim konzervativcima poslije 1845 kao i pokušaj »mladeži hrvatsko-slavonske« u taboru narodnjaka da 1847 osnuje novu stranku »napredovaca hrvatsko-slavonskih«. Da se postigne što sigurniji odgovor na ta pitanja, donosim ovdje tri izvorna teksta od kojih su dva bila već otprije poznata i donekle iskorištena, iako im se nije obratila pažnja koju zavređuju, a treći je ostao nezapažen.

Premda je proglas ugarskih konzervativaca od 14. XI 1846 bio odavna pristupačan u mađarskom originalu i njemačkom prijevodu,¹ nije u našoj historiografiji uzeta dovoljno u obzir značajna činjenica da je on, troškom zagrebačkog Kaptola, odštampan kao letak i na hrvatskom jeziku (ovdje prilog I).² Taj je proglas, koji u svom najvažnijem dijelu sadržava »konservativno očitovanje«, tj. program obnovljene konzervativne stranke ili tzv. novokonzervativaca, donesen na sastanku kojemu su u ime Narodne stranke prisustvovali Ivan Kukuljević i Stjepan Car,³ istaknuti pripadnik Gajeva najužeg kruga⁴. Tada tek, u neposrednoj vezi s ovim proglasom, pristupa i Narodna stranka izraživanju svog programa koji dotada, u tom službenom obliku, nije imala, iako je svoja shvaćanja izražavala kroz različite spise programatskog karaktera. Prijedlog programa, koliko se može dosada utvrditi, izradio je samo Lj. Vukotinović, ali ga Narodna stranka nije, iz nepoznatih razloga, formalno odobrila, a nije primila ni neki drugi prijedlog, tako da je do izbi-

¹ S nekim manjim skraćenjima ap. Michael Horváth, *Fünfundzwanzig Jahre aus der Geschichte Ungarns von 1823—1848*, II, Leipzig 1867, str. 394—399.

² Zbirka letaka iz g. 1838—1847 u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu. — V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958, str. 221, spominje ovaj prijevod na osnovu podatka u Gyule Miskolczyja, *A horvát kéréds története és irományai a rendi állam korában I*, Budapest 1927, str. 413. — Pojavu toga proglasa na hrvatskom jeziku bilježe *Novine d.-h.-sl.* 3. II. 1847, br. 10.

³ Usp. spomenuti proglas (prilog I).

⁴ Gaj preporuča Cara u pismu St. Herkaloviću 23. XI. 1842 riječima: »Njegovo je sárce, moje sárce, njegova su usta, moja usta; njegov je život posvetjen istini viječnoj(!) i spasu jednogárvne bratije i obćenite naše domovine. Čuvajte ga i činite da riječi njegove nebudu bez uspieha...« (Cit. prema V. J. Vučkoviću, *Učešće Hrvata u pripremi Garašaninovog »Načertanija«*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo I*, Beograd 1954, br. 3, str. 49. Pismo se nalazi u Arhivu SAN.)

janja revolucije 1848 ostala bez ikakva određenijeg programa.⁵ Prijedlog Lj. Vukotinića sačuvao se u njegovoj ostavštini,⁶ odakle ga donosim kao prilog II. Uskoro poslije koncipiranja toga teksta, izvanredno značajnog za ocjenu shvaćanja koja su bez sumnje odražavala poglede pretežnog dijela Narodne stranke, pojavio se protiv dotadašnjeg vodstva otpor njezinih liberalnih elemenata oko D. Kušlana i I. Mažuranića, koji su odlučili da osnuju vlastitu »zakonitu ustavnu stranku« i tako se politički osamostale. Kušlan je u obliku proglašenja formulirao »glavna načela, polag kojih se program izraditi ima«, ali je daljnji rad u tom pravcu spriječio ubrzani razvoj događaja uoči izbijanja revolucije. Kušlanov nacrt sačuvao se u ostavštini I. Mažuranića,⁷ odakle ga donosim kao prilog III.

Građa važna za pitanje postanka političkih stranaka u Hrvatskoj, koja je dijelom također ostala neiskorištena, ne može se donijeti u obliku sličnom navedenim programatskim tekstovima, jer se sastoji isključivo od podataka izdvojenih iz većih cjelina različite prirode. Zbog toga je donosim u obliku rasprave, ograničavajući se uglavnom na iznošenje dokumentarnog materijala.

Za bolje razumijevanje svih ovih priloga neka posluži pregled dosadašnjih rezultata u historiografskom radu na rješavanju spomenutih pitanja.

I.

Prvi pokušaj da se prikaže povijest Ilirskog pokreta potječe već iz g. 1849, ali to nije bio plod znanstvenog interesa nego izrazito stranački pamflet. No budući da se radi o cjelovitom prikazu pokreta, ma kako on bio pristran, s nešto vrijednih podataka iz pera dobro obaviještenog pisca, očigledno sudionika stranačkih borbi koje opisuje, i budući da je taj prikaz donekle utjecao na daljnji historiografski razvoj, valja ga staviti na početak ovog pregleda. Knjižica anonimnog pisca koja je u Leipzigu objelodanjena pod naslovom: *Geschichte des Illyrismus oder des süd-slavischen Antagonismus gegen die Madjaren* i koju je njemački historičar dr. W. Wachsmuth popratio svojim predgovorom, zbog čega mu se često pripisuje i njezino autorstvo,⁸ povezuje početak stranačkog života u Hrvatskoj uz uvođenje ilirskog imena u Gajeve listove 1836. Iako se već za to vrijeme služi za ilirce terminom »stranka« (*Partei*), ipak im značenje *političke* stranke pridaje tek s krajem g. 1841, konstatirajući izričito da ilirska stranka prelazi s književnog na političko polje »mit dem

⁵ Već T. Smičiklas, *Život i djela Vjekoslava Babukića*, Zagreb 1876, konstatira: »...Narod bez narodnosti jest tijelo bez kosti, to je prava istinska deviza cijele ilirske stranke... ali stalna i ugovorena programa ja do sada niasam našao.« (Str. 39.)

⁶ Ostavština Lj. Vukotinića u Arhivu JAZU XV, 17/a 8.

⁷ U Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu (Politički spisi I. Mažuranića).

⁸ Predgovor W. Wachsmutha datiran je 8. X. 1848, ali budući da prikaz događaja ne prelazi g. 1846, mora da je taj spis nastao te godine. Prema mišljenju Miskolczyja, o. c. I, str. 14, bilj. 1, »potpuno bi bilo moguće shvaćanje« da spis potječe od E. Zerpaka, komorskog odvjetnika i istaknutog mađarona u Zagrebu, jer po svom sadržaju i pogledima odgovara »većim dijelom« njegovim izvještajima koje je, od 1841 dalje, slao u Beč.

Ende des Jahres 1841«, u stvari s restauracijom Zagrebačke županije 31. V. 1842 (str. 89). Pripisujući ilircima neke, pobliske neodređene, demonstracije »mehr politischer Art« već u doba ugarskog sabora 1839-40, pisac ističe kao prvi konkretan politički nastup iliraca njihovu pojavu u skupštini Križevačke županije potkraj 1841, kada su prviput obukli surke i pokrili glave crvenim kapama s polumjesecom i zvijezdom kao svojim grbom. Ovaj prvi konkretni podatak o ulasku iliraca u političku borbu, sâm po sebi, dovoljno pogađa tendenciju pisca da postanak »horvatsko-vugerske« stranke prikaže kao reakciju na političku djelatnost iliraca (77).

Osim ovih dviju stranaka, piscu nije ništa poznato o nekim drugim političkim grupacijama ili strankama, niti on donosi bilo kakav konkretni podatak o nekoj stranačkoj borbi u Hrvatskoj prije kraja 1841. U daljnjem prikazu dodiruje i »savez« za obranu i napadaj koji je Narodna stranka — naziva je Ilirskom ligom — ugovorila s mađarskim konzervativcima poslije zagrebačke restauracije 1845. Objašnjenje za tu promjenu nalazi u »lukavoj« taktici iliraca koji su tada tobože navukli na sebe »konzervativnu masku« i sami se nazvali konzervativcima (»sogenannte illirische Conservativen«!). O nekom razmimoilaženju unutar Narodne stranke 1847 i opoziciji »mladeži« protiv njezina vodstva ne daje, naprotiv, nikakvih podataka.

Polazeći od ovog spisa, A. Springer je, kao prvi historičar od zanata, unio u svoj prikaz Ilirskog pokreta (*Geschichte Oesterreichs* II, 1865) jednu novinu, koju je tek šezdesetak godina kasnije Gy. Miskolczy razradio u cjelovitu koncepciju toga pokreta i njegove periodizacije. Naime, Springer je iznio pretpostavku, koju nije ničim potkrijepio, da je Gaj — ako je želio da spasi svoja kulturna nastojanja — bio primoran priključiti se »uže ograničenoj stranci... koja je hrvatsko državno pravo branila od ugarskog sabora i bila u živom pokretu, otkad se jezično pitanje u Požunu postavilo«. Tada se, tobože, ilirizam odrekao svojih dalekosežnih snova i »ograničio na potporu lokalne agitacije u raspravama Zagrebačke županije«. ⁹ Prema tome, Springer je pravi začetnik ideje o nekoj municipalnoj »stranci« koja je tobože starija od Ilirskog pokreta i kojoj se ovaj, napuštajući svoju široku nacionalno-kulturnu orijentaciju, priključio. Kada se to i u kakvim konkretnim prilikama zbilo, Springer ne kaže, ali se iz njegova izlaganja vidi da je usprkos spomenutoj pretpostavci ograničio prve političke stranke u Hrvatskoj, već u samom početku stranačkog života, na narodnu, koja je tobože nastala spajanjem iliraca sa starom municipalnom strankom, i mađaronsku.

Ivan Milčetić, koji je u našoj historiografiji prvi put 1878 pokušao da u cijelosti ocrtta razvoj hrvatskog naroda u doba Ilirskog pokreta, ¹⁰ zadovoljio se konstatacijom da tada »u zemlji postoje samo dvie stranke: ‚ilirska‘ i mađaron-

⁹ »Sollten Gaj's Bestrebungen nicht in den Sand verlaufen, so musste er sich an die freilich enger begrenzte Partei anschliessen, welche das kroatische Staatsrecht gegen den ungarischen Reichstag vertheidigte und seit der Anregung der Sprachenfrage in Pressburg sich eifrig rührte. Der Illyrismus gab seine hochfliegenden Träume auf... und beschränkte sich auf die Unterstützung der localen Agitation in den Agrarcomitatsverhandlungen.« (Str. 34.)

¹⁰ I. Milčetić, Hrvati od Gaja do godine 1850. Kulturno istorijski i književni pregled. Hrvatski dom III.

ska« (31). Ni T. S m i č i k l a s, koji je 1879 završio 2. sv. svoje *Poviesti hrvatske* s godinom 1847, nije se duže zadržao na počecima našega stranačkog života. Iako postanak hrvatsko-ugarske stranke stavlja u g. 1841, kada se ona počela »javno... skupljati«, ne govori izričito o postanku stranke »narodne, kako su se Ilirci zvali« (433), ali je svakako vrijedno pažnje da je prvi put uopće spominje tek u vezi sa zagrebačkom restauracijom 1842. Za daljnji razvoj ovog pitanja važna je njegova konstatacija da su nazivi »narodna« i »ilirska« stranka samo sinonimi, pa odatle slijedi da se u tim nazivima nipošto ne odražava postojanje dviju, barem po svom postanku različitih, stranaka. U razmatranje daljnjeg stranačkog razvoja Smičiklas nije ulazio.

Učinio je to nešto kasnije (1898) Milan Grlović u svom životopisu D. Kušlana,¹¹ zahvaljujući slučaju da se mogao u tu svrhu poslužiti Kušlanovom autobiografijom koja se danas mora smatrati izgubljenom.¹² Grlović razlikuje među ilircima dvije struje: konzervativnu, sastavljenu od »starih domorodaca«, koja se zadovoljava očuvanjem narodnosti, jezika i književne sloge među Južnim Slavenima, i struju »mladih« ili »stekliša«, koji se zanose »duhom liberalizma«, a ideal su im »utančana načela englezkoga konstitucionalizma i parlamentarizma«. Ali ni on ne razlikuje ilirsku stranku od narodne nego ih poistovećuje. Zahvaljujući Kušlanovoj autobiografiji, Grlović je prvi put iznio na javu i epizodu s »napredovcima«, pa je u svoj tekst unio ponešto iz Kušlanova neobjavljenog proglašenja — u znatno skraćenom, a ponegdje i promijenjenom obliku.

Počecima stranačkog života morao se dakako pozabaviti i Đ. Šurmin u 2. sv. svoga djela o »Hrvatskom preporodu« (1904), u kojem je obradio »ilirsko doba« od 1836 do 1843. Ne ulazeći ovdje u pitanje, da li je izdvajanje ovog razdoblja pod tim imenom opravdano,¹³ valja prije svega upozoriti na terminološku neodređenost pojmova »strana« i »stranka« kojima se Šurmin služi. Dokazuje to njegovo razlikovanje »ilirske strane« i »gospodske strane branitelja hrvatskih municipalnih prava«, iako, na osnovu jednog članka u »Danici« iz g. 1840, konstatira da su one bile »malo ne u potpunom suglasju« (175). Uza sve to tvrdi na drugom mjestu da su se tek u vezi sa zakonskim prijedlozima o uvođenju mađarskog jezika 1839-40 »počele rađati dvije oprečne stranke u Hrvatskoj«, i to »mlada ilirska«, koja se već 1840 »počela slagati bez programa« (173), i mađaronska. Štoviše, opravdano ističe da »ilirska stranka ne bijaše ni u kom pogledu političkom strankom« do 1840 (123) i da je »još 1840 god. nije bilo kao stranke« (175). Prema tome, samo nedovoljno preciznoj terminologiji treba pripisati, ako Šurmin ipak razlikuje »ilirsku mladež« i »konzervativnu stranku

¹¹ M. Grlović, *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća. Sto i pedeset životopisa, slika i vlastoručnih podpisa*. Zagreb 1898—1900.

¹² Grlović izričito spominje Kušlanov »životopis, što nam ga je dala u ruke dobrohotnost njegove udove...« Sva nastojanja koja sam poduzeo da taj životopis pronađem ostala su bezuspješna. U Kušlanovoj ostavštini, koja se nalazi u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, sačuvao se samo olovkom pisani dodatak životopisu iz kasnijeg vremena, a ni rodbini nije o sudbini samog životopisa ništa poznato.

¹³ Usp. o pitanju odnosa pojmova: Ilirski pokret i Hrvatski narodni preporod moj članak o *Ilirskom pokretu* u Enciklopediji Jugoslavije IV.

gospodsku«, pa smatra da ova stranka, »našavši se između dvije struje, gledaše da plovi onom, koja je za nju povoljnija«, tj. strujom »domorodne hrvatske misli« (178).

Jasnu sliku, koja je postala dosta pouzdanom, iako ponešto pojednostavljenom, podlogom za daljnji rad, dao je o postanku političkih stranaka u Hrvatskoj tek Rudolf Horvat 1906.¹⁴ »Punih deset godina — kaže on, imajući na umu razdoblje od 1830 dalje — radio je Lj. Gaj sa svojim drugovima o kulturnom preporodu Hrvatske. Sada se već opažahu lijepi uspjesi toga rada. Ilirska je stranka ojačala, a prvaci njeni stekoše već i neki ugled. To ih je poticalo da sada nastave rad i na političkom polju. Zato već god. 1841. vidamo, kako Ilirci dolaze u svojim surkama i crvenkapama na skupštine županije križevačke i varaždinske... U skupštini varaždinske županije (koncem god. 1841.) prvi put se Ilirci sukobiše s mađaronima. Od sada se jedni i drugi organiziraju u stranke. Mađaroni sastavljaju 'hrvatsko-ugarsku' stranku; Ilirci pak uzeše ime 'narodna stranka'«. S istog je stanovišta pošao i V. Deželić u svom prikazu »Turopolja i ilirskog pokreta« (1910),¹⁵ nadovezujući na Šurminovu ispravnu tvrdnju da su se zakonskim prijedlozima o uvođenju mađarskog jezika 1839-40 »počele rađati dvije oprečne stranke u Hrvatskoj« i konstatirajući da je hrvatsko-ugarska stranka osnovana 1841.

Konačan je oblik ovom mišljenju dao F. Šišić; prvi put je to učinio 1913, u III. sv. svoje »Hrvatske povijesti«, a posljednji put 1939 u članku: »Počeci partiskog života u Hrvata« (Politika, božićni broj), koji u stvari sadrži isti, samo neznatno promijenjen tekst. Uklapajući naš politički razvoj u opće ugarski i, ne poričući pojavu nekih »političkih skupina« u Mađara i u nas već otprije, on upozorava da »sve do ovog vremena, tj. do sabora požunskoga od g. 1839/40., nije ni u Ugarskoj kao ni u Hrvatskoj bilo političkih stranaka s jasno istaknutim programom i organizacijom« i da se »prema uzoru mađarskome obrazovaše i u Hrvatskoj političke stranke« (239—240) i to najprije, početkom 1841, »hrvatsko-ugarska stranka« kao »prva hrvatska politička stranka« uopće (243), što »odmah izazva i osnutak ilirske političke stranke« (246).¹⁶

Premda Šišiću dugujemo prvi temeljitiji prikaz našega političkog razvoja u 40-tim godinama XIX. st., ipak on nije obratio veću pažnju daljnjem razvoju uže stranačkih odnosa. Ispravno, doduše, objašnjava promjenu u politici dvora prema Narodnoj stranci na početku g. 1845: trebalo je da se Hrvati pridruže

¹⁴ R. Horvat, Najnovije doba hrvatske povijesti, Zagreb 1906, str. 65/6.

¹⁵ U djelu: Plemenita općina Turopolje. Zemljopis, narodopis i povjesni prijedlog. Uredio, napisao i troškom iste općine izdao Emilij Laszowski uz suradništvo dra Velimira Deželića i dra Milana Senoe, I, Zagreb 1910.

¹⁶ Isti je tekst, iako znatno skraćen, Šišić upotrebio i za svoj prilog: Hrvatski ilirizam. Njegova politička strana. Brastvo XVI, Beograd 1921, str. 37—39. — Za Šišićevo shvaćanje pitanja značajna je dopuna ovog teksta koju je u nj unio 1939: »Dosada — tj. do 1841 (J. Š.) — postojala je samo literarna radnja i program Ilira, a ne politička partija. Program joj je bio: narodno jedinstvo svih južnih Slovena (pa i Bugara) na osnovu štokavskog dijalekta starih Dubrovčana i Vuka Karadžića, kao zajedničkog opšte književnog jezika, i u autonomiji političkoj udaljiti se što više od Mađara. O nezavisnoj Jugoslovenskoj državi nisu Iliri nikad javno govorili, ali nema sumnje da su je priželjkivali, kako to pokazuju godine 1848/49.«

»mađarskoj konzervativnoj stranci, koja je pomagala dvorsku politiku« (376). Ali u pojedinosti toga obrata u razvoju Narodne stranke nije više ulazio niti se zadržao na diferencijaciji u njenim redovima 1847, s kojom godinom je svoj prikaz preporodnog razdoblja 1913 i završio.

Kada je desetak godina kasnije mađarski historičar Gyula Miskolczy, služeći se, dotada samo djelomično proučenim, arhivom centralnih bečkih ureda, opet jednom pokušao da u cijelosti obradi isto razdoblje, postavio je razvitak političkih stranaka na sasvim drugu osnovu. Prvi put je 1924 u raspravi: *A horvát kérdés (1790—1847)*,¹⁷ ustvrdio da Narodna stranka i ilirci nisu istovetni pojmovi. »Ovdje treba — kaže on — da se naročito istakne činjenica, koja je, puštena s vida, prouzrokovala potpunu optičku varku u mađarskoj historiografiji, ali i shvatanju dobroga dijela savremenih ljudi: hrvatska narodna stranka i Ilirci nisu jedno isto. Prva je čisto na ustavnom temelju stojeća stranka, koja zastupa konzervativni hrvatski program, a koja nema ništa zajedničko sa panslavističkim smjerom i društvenim pokretima ilirizma, nego se je borila protiv mađarskih zahtjeva isključivo na saborima i sa zakonitim sredstvima«. Ćako ne poriče da su se ilirci »pretvorili tek 40-tih godina u političku stranku«, ipak unosi u periodizaciju hrvatskoga političkog razvoja poslije 1790 značajne promjene.

»Razvoj stranačke politike — tvrdi on — sasvim se pokriva sa razvojem hrvatskoga pitanja, u kojem zapažamo tri jasno obilježena perioda. U prvom, od 1790 do 1836, vidimo homogene pojave, državopravna pitanja dijele oba naroda; u drugom od 1836 do 1844 tri se hrvatske stranke bore među sobom, odnosno protiv Mađžara: mađžaronska stranka, stara ustavna stranka i Gajevi Ilirci, koji 1844-45 ulaze u hrvatsku narodnu stranku te donekle mijenjaju njezin program. U posljednja dva perioda daje karakter razvoju prilika nacionalna misao.«

U uvodnoj raspravi za svoju zbirku građe koju je 1927/8 izdao pod istim naslovom kao i prije spomenuti prilog,¹⁸ Miskolczy je ovu periodizaciju još jače potcrtao. Najstarijom strankom, još i prije 30-tih godina, smatra »hrvatsku stranku«; postanak »mađarofilске« stranke stavlja u g. 1837, a »ilirskoj stranci« pridaje političko značenje s godinom 1840. Tek poslije zabrane ilirskog imena ujedinjuje se konzervativna, starohrvatska stranka s ilirskom, pa se tako preporodna nastojanja iliraca, jezična i nacionalna, spajaju u novoj »ilirsko-konzervativnoj« stranci s državopravnim programom stare hrvatske stranke.

Ova periodizacija koja zadire u bit čitavoga preporodnog pokreta počiva gotovo sva na nedokazanim pretpostavkama. Omogućili su je neodređenost pojma »stranka« i nerazumijevanje naših preporodnih nastojanja, u kojima se već od početka isprepleću jezično-nacionalni pogledi i zahtjevi s državopravnima. Takav je razvoj postao očigledan od 1830 dalje, pa je on nužno urodio stvaranjem »narodne« stranke, koja se, kao reakcija na osnivanje »hrvatsko-

¹⁷ Izašlo u Századoku LVII—LVIII, 1923/4. — Ovdje se služim prijevodom F. Sišića, koji je ostao u rukopisu (Arhiv JAZU, Sišićeva ostavština XIII, 219/2).

¹⁸ V. bilj. 2.

ugarske« stranke, pojavljuje 1841 i naziva također »ilirskom«. U suvremenim izvorima, koji znatnim dijelom potječu od aktivnih učesnika, nema traga nekom podvajanju protumađarskog tabora u dvije stranke koje se tobože ujedinjuju tek poslije zabrane ilirskog imena, tj. 1844. Prema tome, od te periodizacije preostaju samo dvije dobro poznate činjenice: da je ilirska, tj. narodna, stranka nastala 1841 i da je ona od 1845 dalje surađivala s mađarskim konzervativcima.

Međutim, Miskolczyjevu je koncepciju, u najvažnijem njezinu dijelu, preuzeo V. Bogdanov. Ne ulazeći u provjeravanje njezine istinitosti, on je prvi put 1949¹⁹ ustvrdio da do g. 1843 postoje u Hrvatskoj »tri stranke«: »konzervativne politike (održanje postojećeg društva i državnog uređenja)«, a odigrao ska)«. Spajanje prvih dviju, za razliku od Miskolczyja, stavlja u g. 1843, a postanak nove, »Narodne političke stranke«, objašnjava na taj način da su konzervativci tobože »napravili posao« s Gajem, i to potajno, tako da je ovo »podođenje ilirskog pokreta pod vodstvo hrvatskih konzervativaca« ostalo Gajevim »mladim suradnicima« potpuno nepoznato. A ipak je, tvrdi Bogdanov, Gaj otada, »kao spretan poslovan čovjek«, upravljao »pokretom tako, kako bi to odgovaralo interesima Habzburške dinastije i Austrije te ciljevima konzervativne politike (održanje postojećeg društvenog i državnog uređenja), a odigrao je značajnu ulogu i »u spajanju hrvatske Narodne stranke s konzervativnom strankom mađarskih magnata«, što je, »naravno«, također ostalo »zakulisna tajna za sve pučke, plebejske pripadnike našega narodnog pokreta ili narodne stranke«. Ove teške tvrdnje, koje su Gaja učinile pravim zloduhom našega političkog razvoja od 1843 dalje, Bogdanov nije tada potkrijepio ni jednim dokazom. Uostalom, iako je pretpostavku o postojanju triju stranaka »početkom četrdesetih godina 19. stoljeća«, od kojih »konzervativnu« smatra najstarijom, zadržao i dalje, Gajeva je uloga doživjela desetak godina kasnije (1958) u njegovu prikazu temeljitu promjenu. Od zloduha narodnog pokreta, Gaj se odjednom preobrazio u neke vrste revolucionara.²⁰ Tada je Bogdanov, pretpostavljajući da je »pokret demokratskih Ilira« 1843 »likvidiran kao samostalna politička stranka«, ocijenio njihovo tobožnje ujedinjenje s »konzervativcima u novu zajedničku *Narodnu stranku*« kao vrlo uspio taktički potez kojemu oni duguju i »svoje glavne uspjehe u osvajanju plemićkih županija i feudalnog sabora«. ²¹ Štoviše, i »saveznički odnos između mađarskih i hrvatskih konzervativaca«, u kojemu je ugarski potkancelar, grof Gy. Apponyi, gledao polugu svoje politike, pretvara se naposljetku, u prikazu Bogdanova, u daljnji taktički uspjeh Iliraca. »Tako je — kaže on — ilirska politika u okviru Narodne stranke spretno iskorišćujući unutrašnje stranačke suprotnosti u Mađarskoj postigla

¹⁹ V. Bogdanov, Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49, Djela JAZU 39, Zagreb 1949. Poglavlje: Stranačka previranja u Hrvatskoj i Mađarskoj u godinama prije revolucije, str. 56—63.

²⁰ »... on je pučki tribun, koji (pretežno usmeno ilegalno) propagira najšire južnoslavenske koncepcije i zalaže se za sveobuhvatno političko rješenje našeg nacionalnog pitanja, — (malo niže B. dodaje: revolucionarnim putem; J. Š.) — pa tim svojim radom uspijeva da ustalasa hrvatske i srpske mase u Hrvatskoj i da predočije znatan broj pristaša gotovo u svim južnoslavenskim zemljama.« (Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, str. 253.)

²¹ Bogdanov, Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, str. 203.

pridobivanjem Apponyija novi svoj dvostruki uspjeh. S jedne strane razbila jedinstveno protuhrvatsko nastupanje Mađara odvojivši u hrvatskom pitanju mađarske konzervativce od reformista, a s druge strane je u Apponyijevoj dvorskoj, vladinoj konzervativnoj stranci dobila saveznika i znatnog zagovornika kod centralne vlasti u Beču.« Sve to, dakako, »hineći odanost i vjernost... austrijskom dvoru«!²²

O sukobima unutar Narodne stranke uoči 1848., Bogdanov nije iznio ništa novo. Mjesto da barem proglas »napredovaca« podvrgne pažljivoj analizi, on je, ne navodeći za to dokaza, najprije olako ustvrdio da je Kušlan pokušao stvoriti »samostalnu, treću partiju, s izrazito antiaustrijskim i antihabzburškim karakterom, koja bi se borila za punu nezavisnost i slobodu hrvatskoga naroda...«,²³ a zatim se zadovoljio prenošenjem podatka iz drugog pera.²⁴

Mišljenje Bogdanova o postojanju konzervativne stranke u Hrvatskoj podložio je 1951 kritici R. Bićanić.²⁵ Nije se samo ograničio na konstataciju da Bogdanov »nigdje ne spominje, gdje, od koga i kada je takva stranka osnovana, i kako je bila organizirana«, nego s pravom postavlja i pitanje: »A kako se može reći, da se je konzervativna stranka rascjepila na mađarsku i na hrvatsku?« Neodređenost pojma »stranka«, iako se u ovom slučaju ne radi samo o njoj, svakako je svoj trag ostavila i na tom prikazu postanka političkih stranaka u Hrvatskoj.

Za razliku od Bogdanova, Josip Horvat je u svojim prikazima hrvatskoga političkog i stranačkog razvoja, koje je dao u vremenskom razmaku od 1936 do 1959, ostao u osnovu na stanovištu Šišića. Premda je 1936 Gajevu »političkom ilirizmu«, ma kako taj pojam zahtijevao bolju konkretizaciju, pridao do zabrane ilirskog imena veliko značenje, nije ilirsku stranku smatrao nečim različitim od narodne.²⁶ Kada je 1939 dodirnuo »znakove vrienja« u toj stranci poslije 1843, ispravno je ograničio cilj njezina »lijevog krila« na »određenu demokratizaciju života u Hrvatskoj«, ali je pritom dobro upozorio, da »nacionalno među obim krilima, naravski, nema razlike, razlikuju se samo u pitanju taktike«.²⁷ Najzad, pišući 1959 o Gaju, on je početak u prilagođivanju ilirizma »okviru lokalne državnopravne politike«, tj. početak Gajeva isticanja »da je ilirizam u prvom redu za ustavnost, za tzv. municipalna, autonomna prava Hrvatske«, doveo kao nužnu posljedicu u uzročnu vezu s pojavom mađaronske

²² isto, str. 223.

²³ isti, Društvene i političke borbe..., str. 68.

²⁴ isti, Historija političkih stranaka..., str. 249—250. — Radi se o bilješci J. Horvatha u »Pismima Ljudevitu Gaju«, Građa za povijest književnosti hrvatske 26, Zagreb 1956, str. 341.

²⁵ R. Bićanić, O hrvatskoj politici, Hrvatsko kolo IV, 1951, str. 382. — U ovom prilogu podvrgava pisac kritici mišljenje Bogdanova, kako ga je izrazio u članku: »Počeci stranačko-političkog života u Hrvatskoj«, u istom časopisu IV, 1951 (preštampano u knjizi: Živa prošlost, Zagreb 1957, s podnaslovom: Politika hrvatskih konzervativaca).

²⁶ J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1936, str. 105: »Kao politička katastrofa dojmila se zabrana ilirskog imena u redovima dojučerašnje ilirske, sada narodne stranke.«

²⁷ isti, Stranke kod Hrvata i njihova ideologija, Beograd 1939, str. 27.

stranke.²⁸ U stvari, borba iliraca za municipalna prava tekla je usporedo s nastojanjima oko očuvanja »ilirskoga narodnosti«, i tada, 1841, i kasnije. Obje su ove komponente uvjetovale jedna drugu, i njihova tijesna organska povezanost dolazi osobito jasno do izražaja u svim programatskim izjavama iliraca, od Gajeve lozinke iz kraja 1841 do njihovih spisa štampanih u Beogradu 1844/5.

II.

Premda su već 1790 nunciji hrvatskog sabora pobijali zahtjev za uvođenjem mađarskog jezika u javni život i argumentom o velikoj rasprostranjenosti »slavenskoga jezika«, u odnosu prema mađarskom,²⁹ a plemstvo u Križevačkoj županiji zaprijetilo, štoviše, mogućnošću da latinski jezik bude u Hrvatskoj zamijenjen hrvatskim,³⁰ hrvatsko se plemstvo u svom otporu protiv pritiska s mađarske strane ograničilo na obranu municipalnih prava Hrvatske. Uza sve to je njegov službeni predstavnik, protonotar Josip Kušević, u svojoj »izvrstnoj« — prema ocjeni B. Šuleka — knjižici o tim pravima³¹ istakao, među ostalim, i starodrevnu prošlost južnih Slavena, kao tobožnjih potomaka Ilira i Panonaca, i njihov narodni jezik (idioma *croatico-slavico-illyricum!*), a svoje izlaganje završio stihovima sa »škrinje kraljevstva«, u kojima je njegov davni prethodnik po časti, J. Zakmardi, smjestio kolijevku češkog i poljskog kraljevstva u Hrvatsku. Kako se Kuševićev spis dojmio mladog pokoljenja, u kome se već začinje budući Ilirski pokret, posvjedočuje poznata pjesma P. Štoosa iz kraja 1830,³² koju on posvećuje »velikom domorocu« Kuševiću i na kraju ga, kao »našeg kraljevstva zorju«, poziva da Domovini pruži »pravice sablicu naše«, tj. svoj spis, i da joj pomogne »venca«, tj. hrvatski jezik, »skopat z gliboke tmice«. U posljednjim stihovima, on ga upravo slavi kao stvarnog začetnika domorodnog pokreta.

Ovo tijesno povezivanje jezičnog pitanja s državnopravnim, koje je mađarsko plemstvo nužno nametalo svojom politikom prema Hrvatskoj, dolazi pogotovu do izražaja u spisu Ivana Derkosa, dvije godine kasnije,³³ u kojem je jezični program pokreta, kako ga je već Gaj 1830 navijestio, potpuno razrađen. Zanošeći se nacionalnom idejom u njezinu suvremenom, sveslavenskom obliku, Derkos je njome obuhvatio i sve tri vrste »patriotizma«, koje su

²⁸ isti, Ljudevit Gaj, Beograd 1959, str. 175.

²⁹ »... Quid si natio Idioma suum non modo in reliqua Europa, sed in ipsa usque adec Hungaria magis atque Hungaricum diffusum esse sciens, id prorsus aspernetur?...« Ap. F. Fancev, Dokumenti za naše podrijetlo Hrvatskog preporoda (1790—1832), Građa za povijest književnosti hrvatske XII, 1933, str. 36.

³⁰ Šišić, Hrvatska povijest III, str. 31/2.

³¹ (J. Kušević), De municipalibus juribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, Zagreb 1830 (v. Fancev, o. c.). — Šulekovu ocjenu vidi u spisu: Sta namēravaju Iliri? Bograd 1844, str. 106. — Šulekov podatak kao i niže navedeno svojedočanstvo P. Štoosa iz kraja 1830 ne govore u prilog tvrdnji Fr. X. Ž(i g r o v i ć a)-P r e t o č k o g, koji je, izdajući 1883 prijevod spomenutog spisa pod naslovom: »O samosvojnih pravih i pravilih kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«, označio njegovim autorom arhivara Valentina Kirinića (Uvod).

³² P. Štoosz, Nut novo leto! Mati-sin-zorja (v. Fancev, o. c.).

³³ I. Derkos, Genius patriae super dormientibus suis filiis (v. Fancev, o. c.).

proizlazile iz tadašnjega državnopravnog položaja Hrvatske: od najširega (*generalis*) uvjetovanoga njenom pripadnošću Habzburškoj monarhiji, preko užega (*particularis*) obilježenoga zajedničkom ustavnošću s Ugarskom, do vlastitoga (*poprius*), kojemu temelj leži u municipalnim pravima Hrvatske.

U osnovu isto shvaćanje zastupa 1832 i grof Janko Drašković, iako je u svojoj »Disertaciji«, koju je zasnovao kao instrukciju službenim predstavnicima Hrvatske, razvio jedan nesumnjivo konzervativni program, osobito u socijalnom pogledu. Uza sve to je očigledna njegova težnja da baštinjene okvire staleškog života u mnogočem ispuni novom sadržinom i da obranu municipalnih prava Hrvatske podupre nacionalnom idejom, za koju su ona čak i u njegovu vlastitom razmatranju postajala pomalo pretijesna. Misao o političkom osamostaljenju Hrvatske nerazdvojno se u njemu spaja s potrebom da se latinski jezik zamijeni u javnom životu narodnim, i to štokavštinom kao govorom većine naroda i jezikom drevne književne tradicije. Samo na taj način, zaključuje Drašković, dobiva narod svoju »pravu iliti čudorednu domovinu, jere ona umni sklad jest ljudstva i kotara«. A »jednorodnost« puka i jezična srodnost, prije svega, pružaju prema njegovu mišljenju, podlogu za proširenje političkog okvira Hrvatske u »kraljevstvo iliričko« ili »Iliriju veliku« koja osim hrvatskih zemalja treba da obuhvati i Bosnu i slovenske zemlje.³⁴

I Gaj je na kraju iste godine, 1832, lebdjela upravo ova politička koncepcija pred očima, kada je stavljao na papir početni stih prve ilirske budnice: »Još Hrvatska ni propala...«³⁵ Samo što je tada još bio zacijelo pod snažnim dojmom Vitezovićeve poistovećivanja ilirstva s hrvatstvom o čemu u Draškovićevu spisu nema traga.

Premda je hrvatsko plemstvo, prema suvremenom svjedočanstvu Stj. Moysesa, bilo u cijelosti još uvijek prije svega zainteresirano na održanju i učvršćenju feudalnih odnosa na selu,³⁶ ipak se i u njegovim redovima počinje jezičnom pitanju pridavati sve veće značenje. Prema istom svjedoku, misao se o osnivanju »Društva prijatelja ilirske kulture« pojavila u nekih plemića već 1835, prije nego što je Gaj iznio o tome svoj prijedlog.³⁷ Na kakav je odjek ona naišla, pokazuje činjenica da ju je hrvatski sabor već 1836 unio u svoje zakonske zaključke, iako je pritom ilirsko ime, na zahtjev budućih mađarona, zamijenio neodređenijim imenom »narodnim«. ³⁸ A 1839 je bio već na-

³⁴ Premda K. Georgijević, Grof Janko Drašković, Pitanja književnosti i jezika IV/1, 1958, s pravom upozorava na konzervativne crte u »Disertaciji« J. Draškovića, ova se koncepcija Velike Ilirije ne može ipak u cijelosti označiti kao »sasvim feudalska« niti je opravdana tvrdnja da ona počiva na isključivo »istorijskoj i državnopravnoj, feudalskoj argumentaciji« (47).

³⁵ Cijelu je pjesmu, koju je datirao »Vu Beču 1833 v prosincu«, tj. januaru, Gaj štampao tek početkom 1835 pod naslovom: »Horvatov sloga i sjedinjenje«. Usp. Fanceva, o. c., str. 318—320.

³⁶ U svom izvještaju u Beč 15. XII. 1836. Miskolczy, o. c. I, 561—562.

³⁷ Izvještaji Stj. Moysesa od 25. VIII, i 8. X. 1836. Arhiv JAZU, Šišićeva ostavština, Bečki ilirski spisi, B 84 prijepisi, 1809—1847.

³⁸ Čl. 15:1836 glasi: »De promovenda Cultura Linguae Nationalis. Posteaquam SS. et OO. expenso eo, quod cultura Nationis indissolubili vinculi culturae Linguae Nationalis jungatur adeo, ut illa absque hac nec concipi possit, Nationalitatis suae non modo consolidandae, set et laetius provehendae studiosi, non sine grato animi

čisto s osnovnom idejom preporodnog pokreta. »Kultura se svakog naroda«, konstatira on tada, »ogleda u jeziku njegove domovine«, tj. »ilirskom jeziku koji obuhvaća sve narodne dijalekte«. ³⁹ S punim pravom je Šišić, govoreći o brizi koju je hrvatski sabor 1839—40 posvetio »čistom narodnom jeziku«, vidio u njoj jasan dokaz, »da je stupio u službu narodnoga preporoda hrvatskoga«. ⁴⁰ Plemstvo je to, dakako, učinilo iz istih pobuda koje su prije pola stoljeća natjerale mađarsko plemstvo da reformnim nastojanjima bečkog dvora suprotstavi mađarski jezik. Moyses je bio uvjeren da ne utječe na hrvatsko plemstvo u tom pravcu ⁴¹ samo materijalno pitanje nego i opasnost od povećane kontribucije i da se o nekom iskrenom zanosu za narodni jezik i narodnost može govoriti samo u izuzetnim slučajevima. Uza sve to je takvo držanje plemstva, bez obzira na motive koji su ga pritom pokretali, imalo odlučno značenje za pobjedu preporodnih nastojanja, jer se njihova sudbina rješavala na političkom polju, a osim toga je kultura narodnog jezika nužno utirala put demokratizaciji svega javnog života, ma kako taj proces inače bio spor.

Jezično se pitanje, dakle, moralo odraziti na daljnji politički razvoj hrvatskog plemstva i na njemu se upravo i začela ona politička diferencijacija koja ga je 1841 definitivno podvojila i dovela tako do pojave dviju političkih stranaka: »*horvatske*« (mađaronske) i »*ilirske*« (narodne).

Pojam »stranaka« pojavljuje se doduše u suvremenim dokumentima već 1836, ali se iz daljnjeg razvoja događaja i njihova odraza u izvornoj građi vidi da se pritom ne pomišlja na neke određene političke stranke nego na diferencijaciju u nacionalno-kulturnim shvaćanjima koja nužno mora da pretihodj postanku takvih stranaka. Prva vijest koja o tome govori potječe iz sredine decembra 1836, dakle gotovo godinu dana poslije uvođenja ilirskog imena u Gajeve listove. Dobro obavješteni Moyses, koji je, kao katolički svećenik i nacionalno svijesni Slovak, ⁴² znao da svoju naklonost prema hrvatskom preporodnom pokretu spoji s dubokom odanošću prema dvoru i austrijskoj vladi, izvješćuje tada o polarizaciji javnog mišljenja u Hrvatskoj na takav način, da geneza stranačkog života u Hrvatskoj ne može više ostaviti nikakve sumnje. Konstatirajući da hrvatski »slavizam« nema s onim općenitim druge veze osim književne, a i ta je vrlo slaba, on napominje da to čini zbog toga što mu je poznato da Janko Drašković govori o »tri političke stranke: ilirskoj, mađarskoj i ruskoj«, od kojih se potonje dvije mogu tobože suzbiti samo po-

sensu nobile et Patrioticum illud Regnicolarium desiderium intellexissent et erudita quaequam Societas Culturam Nationalem pro scopo habens in gremio Regnorum horum coalescat.« (I. Kukuljević, *Iura regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* II, 1862, str. 290.) — Opširnije o tome, kako je do te promjene došlo, vidi u Šišića, *Hrvatska povijest* III, 1913.

³⁹ Šišić, isto III, str. 221.

⁴⁰ isto III, str. 238.

⁴¹ Usp. osim Moysesova izvještaja od 25. VIII. 1836 (bilj. 37) i ovo mjesto iz njegova pisma od 23. IX. i. g. »Diesen Leuten schien also die durch die Gesellschaft (tj. Društva prijatelja ilirske kulture) zu bewirkende Belebung der kroatischen Nationalität als das geeignetste Mittel das Land von der Magyarisierung und folglich auch von den grösseren Abgaben frei zu halten.« (Miskolczy, o. c. I, 559—560.)

⁴² »Branislav«, str. 268, piše da Moyses »sada (tj. 1844/5) proganjaju zato, što neće da bude magjaronom, već je uvijek sin slave«.

državajući prvu. Moyses odriče svaku opravdanost ovoj tvrdnji, objašnjavajući je, kao što je to učinio i 1838, težnjom da se na odgovornim mjestima istakne značenje ilirskog pokreta i tako za nj isходи ondje podrška. »S isključivo etničkog gledišta — kaže on — ne može se ilirsku stranku u Hrvatskoj suprotstaviti rusko-etničkoj, a u političkom pogledu nitko ovdje ni ne sanja o rusizmu, jer, ne uzimajući u obzir dužnu vjernost prema zakonitom vladaru, nijedna klasa stanovništva ne želi sebi ruski oblik vladavine... S obzirom na mađarizam, ilirska stranka želi sačuvati svoju nacionalnost kao i zemaljska municipija (tj. municipalna prava Hrvatske; J. Š.). Oslanjajući se na pravednost vladara, ona ne sumnja da se osnovni ustav zemlje može sačuvati i pod tim uvjetima. Oni koji u to sumnjaju pripadaju mađarskoj stranci, koja je... u najnovije vrijeme dosta oslabila.«⁴³

Moyesovo je izlaganje u dvojakom pogledu važno: ono dokazuje da osim ilirske i mađarske orijentacije nema u to vrijeme nekih drugih struja ili pravaca u javnom i političkom životu Hrvatske, i da su ilirci već od početka pokreta stajali na braniku ne samo nacionalnosti nego i municipalnih prava Hrvatske. Neke posebne grupacije ili »stranke«, koja bi se isključivo borila za ta prava, i po tome bila izrazito konzervativna, nije bilo, kao što nije bilo ni »stranke« orijentirane prema Rusiji.

Svega jedna vijest, u pojedinostima nedovoljno određena, spominje 1840 u Hrvatskoj tri stranke: mađarsku, kao najmanju, »hrvatsku (umjerenu)« i »ilirsku koja ujedinjuje Slavene u više zemalja, da bi tako mogla imponirati Mađarima«; potonja se »nada da će Bosna i Srbija pripasti Austrijskoj monarhiji i da će se ona tada odijeliti od Ugarske, a da ne kida s Austrijom nego je čak uveća.«⁴⁴

Nema sumnje da je usprkos polarizaciji javnog života bilo i u Hrvatskoj dosta »umjerenih« elemenata, ali izvorna građa ne pridaje im inače neko »stranačko« obilježje niti oni dolaze do izražaja kao neka posebna struja ili pravac, s više manje određenom fizionomijom. Ni sam ministar policije, grof Sedlnitzky, nije poslije mnogih izvida koje je proveo 1841/2 došao do drugačijega zaključka nego Moyses. Izvješćujući cara 4. VIII. 1842 o Ilirskom pokretu, ističe on kao naročitu smetnju za istinito obavještavanje iz Hrvatske činjenicu »da se Hrvatska dijeli samo u te dvije stranke«, tj. ilirsku i mađarsku, pa se »pouzdanici koji ne pripadaju ni jednoj od njih, a ipak mogu točno upoznati, shvatiti i prikazati stanje tamošnjih prilika, jedva mogu ondje naći«. Ni on nije našao uvjerljivih dokaza za neku »veleizdajničku tendenciju« iliraca u ruskom smislu.⁴⁵

Za konačno rješenje pitanja o genezi stranačkog života u Hrvatskoj mogu svakako biti najmjerodavnija službena svjedočanstva samih stranaka, iako ona, dakako, potječu iz nešto kasnijeg vremena kada se već politička borba među njima bila potpuno razbuktala.

⁴³ Miskolczy, o. c. I, str. 562. Posljednju rečenicu o mađaronskoj stranci, koju Miskolczy ne donosi čitavu (izostavlja podatak o njezinu slabljenju!) prevodim na osnovu prijepisa u Šišićevoj ostavštini, Bečki ilirski spisi, B 84 prijepisi, 1809—1847. — Moysesov izvještaj od 16. XII. 1838 v. u Miskolczyja, o. c. I, str. 574—576.

⁴⁴ Miskolczy, o. c. I, str. 591, br. 43.

⁴⁵ Miskolczy, o. c. I, str. 611—612.

Prema jednoj spomenici, koju je narodna (ilirska) stranka uputila vladi neposredno poslije krvavog sukoba između Turopoljaca i iliraca na Markovu trgu u Zagrebu 9. XII. 1843, postanak je političkih stranaka jednako posljedica razdora koji je u Zagrebačkoj županiji 1830 izbio u vezi s isključenjem turopoljskoga seljačkog plemstva iz restauracije kao i uvođenja mađarskog jezika u škole 1836 kao obvezatnog predmeta. Neposredni poticaj za osnivanje mađaronske stranke vezuje se u toj spomenici uz turopoljskog komeša A. D. Jožipovića i ustanak zagrebačkog Kasina, a ilirske uz pojavu jednog »saveza« (*Bund!*) za usavršavanje narodnog jezika. »Na taj način — zaključuje spomenica — nastale su u Hrvatskoj dvije stranke: jedna za postojeće stanje s namjerom postepene reforme u duhu vremena, koja bi počivala na razvitku nacionalnosti i jezika i na uklanjanju mađarizacije, koja se ovdje namjeravala uvesti, i mađarskog elementa; ta je stranka konzervativna, od mađaromana prozvana »ilirskom«, a uz nju pristaju gotovo svi stanovnici Hrvatske i Slavonije.

Druga je stranka mađaromanska ili antinacionalna faksija, koja nastoji da uništi municipalna prava i s njima povezan jezik i nacionalnost, a da na svaki način, svima, pa i nezakonitim sredstvima, uvede mađarizaciju i mađarski element, koji (teži) za osnutkom jednog novog mađarskog kraljevstva.⁴⁶

Ovaj se prikaz, u svojoj biti, podudara s opisom koji su Turopoljci 20. II. 1846 unijeli u tekst pisma na latinskom jeziku, upućena Hontskoj županiji u Ugarskoj. Podvajanje stanovništva objašnjava se u njemu uvođenjem ilirskog imena 1836. »Po otpustu ovom (tj. »najvećeg dijela državljana« od Gaja; J. Š.) — nastavlja tekst — i budući da je novinar Gaj na stazi, kojom je jedamput pošao bio, tvrdokorno i ostao, posljedica je bila ta, da su se u malenom ovom kraljevstvu dvije stranke porodile, jedna ilirska, a druga vjerna svomu zakonitom sustavu, hrvatska.« U daljnjem prikazu polazi se od postojanja spomenutih dviju stranaka kao očigledne činjenice, ali se nešto dalje konstatira i to da se »secta illyrica«, tj. ilirska stranka, oblikovala negdje prije restauracije Zagrebačke županije krajem maja 1842.⁴⁷

⁴⁶ Ostavština D. Kušlana, Sveuč. biblioteka u Zagrebu, R 5869, br. 30. — Citirano mjesto glasi u konceptu: »Auf diese Art entstanden zwey Parteien in Croatien, eine für das Bestehende mit dem Vorsatze einer allmälligen zeitgemässen Reform, die auf Entwicklung der Nationalität und Sprache, und auf Vernichtung der hierlands beabsichtigten Einführung der Magyarisation und des magjarischen Elementes basirt wäre; diese Partei ist die Conservative von den magjaromanen 'ilirsche' genannt zu der sich fast alle Bewohner Croatiens und Slavoniens bekennen.

Die andere Partei ist die magjaromanische oder antinationelle Faction, deren Bestreben darin besteht die Municipalrechte und die hiemit verknüpfte Sprache und Nationalität zu vernichten, und auch die Magyarisation und magjarisches Element, das auf Gründung eines neuen magjarischen Königthums (nečitljivo; gerichtet?) ist, um jeden Preis mit allen wenn auch ungesetzlichen Mitteln in diesen Ländern einzuführen.«

⁴⁷ Sveuč. biblioteka u Zagrebu, R 4709, br. 37: »... Facto hoc recessu, et Novalista Gaij in subingressa semita proterve perseverante consecarimus fuit, quod in exiguo hoc Regno duae Parthijae enatae sint, una Illyrica, et alia, quae legati sub Consistentiae imansit Croatica.« — Tekst ovog pisma, upućena »ljubeznoj braći i prijateljima« u Hontskoj županiji koji su dopisom od 7. I. 1846 izrazili sumnju u opravdanost turopoljskih žalbi protiv iliraca, donosi V. Deželić, Plemenita općina Turopolje I, 1910, str. 190—195, prema prijevodu koji je trebalo da izađe u Gajevim novinama, ali je to cenzor Pavao Muhić spriječio. Deželiću nije bio latinski original pisma poznat, iako se njegov koncept sačuvao u dva primjerka. Citirano mjesto donosim prema prijevodu u Deželića (str. 191).

Prema tome, ni ti stranački dokumenti ne poznaju više od dvaju političkih tabora, u koje se Hrvatska poslije 1836 rascijepila, a postanak organiziranih stranaka stavlja u suglasno u razdoblje između 1840 (osnutak mađaronskog kasina u Zagrebu) i 1842 (restauracija Zagrebačke županije). Ali su podaci narodnjačke spomenice utoliko točniji što početak stranačke borbe stavlja u g. 1841, na području Varaždinske županije.

Postanak političkih stranaka stavlja u doba poslije ugarskog sabora 1840 i spomenica ugarskog potkancelara Gy. Apponyija caru od 21. VIII. 1845. »Poslije sabora 1840 — konstata on — turopoljski je komes Josipović, koga su vođe ugarske opozicije predobili i na njega utjecali (*influenziert*), počeo s nekim istaknutijim osobama u Hrvatskoj, potaknutim zlo shvaćenim patriotizmom, agitirati u prilog mađarizacije ove zemlje. Međutim, ukoliko su oni, pomagani iz Ugarske, više pogađali hrvatsku nacionalnost i vrijeđali nacionalno osjećanje, ovo je u stanovništvu Hrvatske postajalo sve življe i moćnije, i zastavi se mađarizma, pod kojom su se 1842 okupili brojni aspiranti na županijske službe i turopoljsko plemstvo u Zagrebačkoj županiji, suprotstavila zastava ilirizma, koja je pobudila simpatije i oduševljenje u svih Južnih Slavena...«⁴⁸

Obje su se stranke doista sukobile najprije u Varaždinskoj županiji. Sjećajući se 1876 početaka mađaronstva, Lj. Vukotinović, koji je bio sudionikom tih borbi, ovako crta njihovu početnu fazu: »... Koljevka (!) literarnog pokreta bijaše u Zagrebu, a početak političkomu životu narodnomu pojavi se uspješno ponajprije u županiji Varaždinskoj, gdje su na čelu stajali Ožegović, Vinković, Šimunčić, Horvat, Blažek, Košćec, Jellačić; odmah na to pristane županija križevačka, gdje su narodnu stvar zastupali Vukotinović, Nemčić, Žigrović, Zdenčaj. Zagrebačka županija bijaše rasciepljena u velike dvie strane, od kojih upravo protunarodna imadaše većinu; ozloglašeni Turopoljski plemići... Na čelu narodne stranke bijahu u Zagrebačkoj županiji grof J. Drašković, grof Đ. Oršić, grof Albert Nugent, barun Franjo Kulmer, Zdenčaj... Bunjevac, Zengeval, Rober, Očić, Vancaš, Stajducher, kanonici Vuković, Kralj itd.«⁴⁹

Pobjeda iliraca u skupštini Varaždinske županije 3. XI. 1841, kada su uspjeli zakočiti mađaronsku inicijativu za neposredno zastupstvo hrvatskih županija u ugarskom saboru, također je podvojila ondješnje plemstvo, ne ostavljajući mjesta za neku treću političku grupaciju. D. Kušlan javlja u svom pismu od istog dana A. Vakanoviću da » $\frac{2}{3}$ je nas bilo a jedva tretina dušmaninah« i da »surke naše veliki vtisk učiniše na svekolike«, pa zbog toga »dušmani nas zovu crvenom a sebe crnom stranom.«⁵⁰ I »Pesti Hirlap« je u svom opisu skupštine, među ostalim, istakao nastup Gaja i njegovih drugova »u sèrbskoj, ili, ako vam se dopada, u ilirskoj odori, s crvenimi kapami, na kojih srebèrne vèrpce i gèrb u prilici zvèzde i polumèseca izvezen biaše«. Iste su novine istakle i tu činjenicu, važnu za ispravnu ocjenu iliraca u počecima stranačke borbe, da su se »sborenja« govornika »od »stranke narodne« »sveder u kolu narodnosti i municipalnosti kretala.«⁵¹ Prema tome, ilirci, okupljeni 1841 u Narodnoj stranci, od početka su obranu municipalnih prava spajali u nerazdvojno jedinstvo s nacionalnom idejom.

⁴⁸ Miskolczy, o. c. II, 1928, str. 315—316.

⁴⁹ Lj. Vukotinović, Magjaronstvo u Hrvatskoj, Arhiv JAZU XV 17/Cb.

⁵⁰ Sveuč. biblioteka u Zagrebu, R 5902.

⁵¹ Članak donose u prijevodu Ilirske narodne novine 22. I. 1842, br. 7.

Na tom je stanovištu stajao i Gaj, koji je u tim stranačkim borbama 1841/2 pokazao izvanredne sposobnosti organizatora. Još 1839, polemizirajući u bilješkama s člankom: »Magjarismus, Ilirismus«, koji je iz jednih mađarskih novina preveo u »Danici«, on je jasno odredio svoj pozitivan odnos prema ustavnoj zajednici ugarsko-hrvatskoj. »...Što se pako tiče starinske jedinosti naše u svetih pravah i zakonah krune ugarske (potcrtao Gaj; J. Š.) s našimi sugrađani Mađari — kaže on — odpërto očitovati moramo, da se ne kod nas Ilirah, nego kod Mađarah od g. putnika (tj. pisca članka; J. Š.) napomenuti O'Connelli podižu, i da ne mi Iliri, nego jedini Mađari o razrušenju ovoga političkoga saveza govore, i da se još k tomu ova mađarska dèržavna bratia s namèrom nekakova zabačenja i poklonjenja (darovanja, prikazanja) domovine naše horvatske ponosito šire i nadimaju.« Ni »narodno izobraženje puka horvatsko-ilirskoga, kao naravskoga člana u narodnoslovnom ogledu 'velike Ilirie', nije smatrao zaprekom »za buduće obstojanje dèržavne jedinosti među Horvatskom i Ungariom«. ⁵² Iduće godine, u mjesecu julu 1840, »Danica« je, bez ijedne popratne riječi ograde, prenijela članak jednih bečkih novina pod naslovom: »Ugarska i Horvatska«, u kojem pisac zastupa mišljenje da »neradi se ovdè o narodnosti, nego o međusobnom odnošenju dèržavnih pravah dvih po dèržavnim pravu srodnih narodah«, pa, prema tome, pitanje narodnosti »predmet zakonodavstva nemože nikada postati«. ⁵³

Stojeći na stanovištu zajedničke ustavnosti s Ugarskom i posebne muñicipalnosti Hrvatske, kao jedine, u tadašnjim prilikama, realne politike, u čijem se okviru može postići maksimum nacionalne samostalnosti, Gaj je prilikom jednodušne pobjede iliraca u Križevačkoj županiji, početkom septembra 1841, iskovao lozinku koja je u nekoliko pregnatnih riječi izrazila ono što je u njihovu shvaćanju bilo bitno: »Da Bog poživi konstituciju ugarsku, kraljevinu horvatsku i narodnost ilirsku!« Ta je lozinka zamijenila njihov program, jer je, po riječima Vukotinovića, Gaj »političku izpovèst ovom prilikom u ime svih pravih Ilirah (podcrtao autor) ... izreko« i jer je »s time sve, sve ono izrazio, što pravi Ilir misliti, hotèti i činiti imade!« A sam je, pišući o tome u Novinama ilirskim, izrazio na kraju želju »da ćemo se mi u onaj čas, u koi oni (tj. Mađari; J. Š.) prestanu biti protivnici našega jezika i municipalnih naših pravah, s njimi čvrsto sjediniti ...« ⁵⁴

»Narodna ilirska partija«, kako ju je Vukotinović nazvao u jednom svom pismu iz kraja 1842, ⁵⁵ doista je u cijelosti primila Gajevu lozinku za svoj program. Dokazuju to programatski spisi D. Rakovca, B. Šuleka, Lj. Vukotinovića i I. Kukuljevića iz druge polovice 1842, a upravo je Rakovčev »Mali katekizam za velike ljude« bio, prema izjavi narodnjačke spomenice iz kraja 1843, uz koju je bio priložen, »politička vjeroispovijest« hrvatskih »patriota«, u kojoj

⁵² Danica Ilirska V, 1839, str. 74, bilj. 45 i 46.

⁵³ Danica Ilirska VI, 18. VII. 1840, br. 29. — Članak je datiran: u Beču 14. VI. Gaj se tada nalazio u Varšavi, na putu u Petrograd.

⁵⁴ Ilirske narodne novine 11. IX. 1841, br. 73. Autor nije označen, ali je Šurmin, o. c. I, str. 192, s mnogo vjerojatnosti zaključio da je to »po svoj prilici« bio Vukotinović.

⁵⁵ U pismu J. Muršcu 31. X. 1842. F. Ilešič, Korespondenca dr. Jos. Muršca, Zbornik znanstvenih in poučnih spisov VI, 1904, str. 131.

je »jasno i razgovijetno« rečeno, »u čemu se ideja ilirizma sastojala.«⁵⁶ U svima se tim spisima, na različite načine, razrađuje Gajeve lozinka, pa oni, prema tome, ne odražavaju svojim razlikovanjem »političkog kroatizma« i »slovničkog ilirizma«, po riječima Vukotinovića, nikakvu izuzetnu situaciju, koja bi nametala potrebu nekoga taktičkog uzmaca, nego jedan dosljedan stav. Iako su ilirci na prvo mjesto redovno stavljali zahtjev za narodnim jezikom i literaturom kao sredstvom za izobraženje naroda, oni su bili od početka potpuno svijesni i činjenice, da su »municipalna prava... temelj našega političkoga bitja« (Rakovac). Toga se uvjerenja nisu odrekli ni tada kada su u početku 1843 ilirsko ime i grb zabranjeni. Šulek je svoju programatsku brošuru: *Šta namēravaju Iliri?*, otštampanu 1844 u Beogradu, izvan dohvata zagrebačke cenzure, snabdio opširnim historijsko-pravnim uvodom i, slijedeći Kuševićev spis iz 1830, dao u njoj sažeti pregled municipalnih prava Hrvatske. Kao i 1842, politički je ilirizam ponovo ograničio na »Iliriju ugarsku«, tj. Trojednicu, a kulturnom ilirizmu dosudio cijeli prostor »Velike Ilirije«, i njemačke (austrijske) i ugarske i turske. »Branislav«, koji su list ili, ispravnije, letak ilirci također izdavali u Beogradu zimi 1844/5, nije ni po čemu prešao okvir koji je ovim Šulekovim tezama, u potpunom skladu s dotadašnjim shvaćanjima iliraca, bio opet jednom jasno zacrtan.⁵⁸

Izvorna građa, koja je ovdje iznesena, a jednim svojim dijelom, vrlo značajnim, nije dosad bila poznata, sadržava dovoljno pouzdanih dokaza koji obaraju tezu Gyule Miskolczyja o postojanju triju političkih stranaka u Hrvatskoj prije 1844/5 odnosno prije zabrane ilirskog imena 1843 (s modifikacijom ove teze u V. Bogdanova). Političke stranke imaju, bez sumnje, svoju prethistoriju, ali se iz te građe dovoljno jasno razabire da se diferencijacija u shvaćanjima, koja je započela s uvođenjem ilirskog imena 1836 u Gajeve listove, odvijala u pravcu vrlo oštrem polarizacije u dva borbena tabora: ilirski (narodni) i »horvatski« (mađaronski). Pretvaranje tih dvaju tabora u političke stranke rezultat je analognog procesa u Ugarskoj poslije sabora 1839—40, a završen je 1841, kada se obje stranke okušavaju na bojištu županijskih skupština. Nekoje trećoj, »konzervativnoj« stranci, nema u dokumentima traga. Prema tome, nije neka optička varka, kako misli Miskolczy, zavela suvremenike i učesnike stranačkih borbi, da ne vide postojanje ove stranke, nego je stereotipna optužba zbog političkog »panslavizma«, koju je tako uporno podržavala suvremena mađarska štampa, oduzela Miskolczyju sposobnost da upozna činjenice kakve su one doista bile. Bogdanov je, u osnovu, iako — da tako kažem — s promijenjenim predznakom, preuzeo ovo mišljenje, uz jednu kronološku promjenu, za koju izvorna građa ne daje također ni najmanje potvrde. Panslavističku opasnost iliraca zamijenila je u njegovu tumačenju njihova, tobože revolucionarna i ilegalna, djelatnost u cilju oslobođenja i ujedinjenja Južnih Slavena. Daleka perspektiva, koju je nacionalna ideologija Ilirskog pokreta u sebi potencijalno doista

⁵⁶ »... politisches Glaubensbekenntniss... worin eben die Idee des Illirismus bestand.«

⁵⁷ Lj. Vukotinović, *Ilirisam i Kroatizam*, Kolo II, 1842.

⁵⁸ Da je »Branislav« bio organ hrvatskih iliraca, a nikako ne »panslavističkog društva, osnovanog u Beogradu 1844«, kako tvrdi Lj. Durković-Jakšić, *Srbijanska štampa o Njegošu i Crnoj Gori (1833—1851)*, Građa SAN 3, 1951, str. 7, dokazuje svaki redak u tom »listu«.

nosila, pretvorena je tako u neposrednu, svijesnu realnost, o kojoj, prije 1848, sačuvana izvorna građa ništa ne zna. Ono što od svega toga preostaje iscrpljuje se u dosad još uvijek nedovoljno rasvijetljenoj »tajnoj politici« Gajevoj od 1838 dalje, ali s tom politikom nema ni Ilirski pokret u cijelosti ni Ilirska odnosno Narodna stranka napose nikakve veze.

Geneza prvih političkih stranaka u Hrvatskoj, među kojima je mađaronska imala po vremenu svog postanka prioritet, nije za učesnike njihovih borbi predstavljala neki problem. Pogotovu to nije bio slučaj s polarizacijom i dvojtstvom političkog usmjerenja, ne samo poslije zabrane ilirskog imena — koja je, u stvari, zadržala samo formalno značenje, a na daljnji razvoj nije ni po čemu dublje utjecala — nego već poslije 1836 odnosno 1840/1, kada se već može govoriti o političkim strankama — dakako, u tadašnjem smislu riječi. Kukuljević je još 1865, govoreći o političkim strankama, istakao da u svom izlaganju stavlja »na prvo mjesto stranku mađarsku, koje zato, što je u domovini najstarija, a koje i za to, što je i najdosljednija i najopornija«. ⁵⁹ Gaj je, gotovo u isto vrijeme (1864), sjećajući se dugogodišnje borbe Narodne stranke prije 1848, mogao ovoj suprotstaviti »samo jednu stranku odanu postojećem elementu«, tj. mađaronsku, ⁶⁰ a Ante Starčević je 1870, na svoj klasičan način, izrazio osnovni problem stranačke diferencijacije u doba Ilirskog pokreta ovim riječima: »Za Ilirstva ne bijaše druga nego da budeš Ilir ili Magjaron. Reći da si Hervat, znamenovaše da si Magjaron. Rođen Magjar, rođen u Ungarii, ter samo za vreme pribivajuć u Hervatskoj, ako si rekao da si Magjar, to je nosilo da si Magjaron. Samo u tu jednu stranku, u Ilire ili u Magjarone, morao je kod nas svatko spadati. O redkih koji se braniše proti tomu razređivanju ljudih, ili nehtedoše u nijedan taj razred brojeni biti, o tih bijaše sud da su habi-kruhi, prosvetljeni zvahu ih fruges consumere nati, a javno mnenje govoraše skladno, da su austrianski špioni«. ⁶¹

Spomenuta svjedočanstva sudionika i suboraca Ilirskog pokreta nalaze na kraju potvrde i u pisanju generala J. Neustädtera, koji je pažljivo pratio ovaj razvoj kao nepristrani promatrač. Prema njegovim memoarima, koje je počeo pisati u vrijeme Bachova apsolutizma, zbog Gajeve agitacije »nastale su u Hrvatskoj dvije stranke. Gajeva stranka s pravom se smatrala narodnom strankom, a drugu koja se otvoreno izjasnila u prilog mađarskim težnjama patrioti su tada nazvali imenom mađaromana ili mađarona«. ⁶²

III.

Premda je Ilirska stranka, koja se 1843 nazvala Narodnom, jasno izrazila svoja shvaćanja u više programatskih spisa, osobito u kritičnom razdoblju od 1842 do 1845, ona pravoga stranačkog programa nije imala. Zadržala je, u stva-

⁵⁹ I. Kukuljević. Narodna moralna snaga južnih Slavena i hrvatske političke stranke. (Preštampano iz »Domobrana«, 1865.) Njekoliko političkih spisah I. K.—S., Zagreb, str. 7.

⁶⁰ Lj. Gaj, Gedanken zum Ausgleich Croatiens und Slavoniens mit der Regierung. Zagreb 1864, str. 14.

⁶¹ A. Starčević, Nekolike uspomene, Zagreb 1870, str. 1.

⁶² J. Neustädter. Le ban Jellačić et événements en Croatie depuis l'an 1848,

ri, i dalje prvobitni karakter pokreta, okupljajući različite društvene slojeve na podlozi zajedničkoga minimalnog programa, koji se ograničava isključivo na zahtjeve jezične i kulturne prirode i na obranu državnopravnog položaja Hrvatske, izraženog u njezinim »municipalnim pravima«. Ideja je »ilirske narodnosti«, doduše, znatno prelazila politički okvir »ugarske Ilirije«, ali je i ona imala prije svega obrambeno značenje. Ilirci — kaže Šulek 1844, opravdavajući upotrebu ilirskog imena — »žele samo pokazati, da pleme horvatsko i slavonsko nije tako neznatno...; da su Horvati i Slavonci samo jedna čast (dio) velikoga naroda ilirskoga, kao što je opet narod ilirski čast velikoga naroda slavjanskoga...«⁶³ U političkom se pogledu nije išlo dalje od nastojanja da se samostalnost Hrvatske, u okviru njenih municipalnih prava, do kraja izgradi. Zbog toga je i »Branislav« na prvom mjestu istakao potrebu da se hrvatski sabor »očisti od zastarjelog«, i da Hrvatska dobije »vlastito naše namješništvo ili konzilium«, jer »ovo su sve poluge, bez kojih se nećemo moći ni s mēsta krenuti; ovo je temelj, na kojem nam valja razvitak našega političkog života osnovati; ovo je štit, koj će nam narodnost i municipalnost od svih navalah braniti...«⁶⁴ Kako je »Branislav« zamišljao reformu sabora, koji je još u svemu zadržao zastarjeli oblik jedne staleške skupštine pa mu čak ni sastav nije još bio definitivno utvrđen — zahtjev Turopoljaca za osobnim učešćem u njemu pogotovu je to pitanje učinio tada akutnim — pokazuje ova »želja rodoljuba«: »Urediti treba sabor, razděliti porazmērno odvēte, ustanoviti poredak vēćanja, razširiti krug dēlovanja, pozvati mnoge, koji sada na sabor ne dolaze itd.«⁶⁵ U socijalnom pak pogledu dosljedno se izbjegava ulaženje u osnovni problem feudalnih društvenih odnosa. Tek se Šulek, polazeći od »poznate činjenice, da su ilirski domorodci većinom plemići«, odvažio 1844 izraziti skromnu misao da »to baš nebi za grēh dāržao, kad bi i horvatsko-slavonski plemići bar nēkoju čast danka siromašnomu kmetu platiti pomogli!«⁶⁶

Prema tome, Ilirska je stranka, po svojoj spoljašnosti, doista bila u političkom pogledu konzervativna. Takovo stanovište nije joj nametala samo njezina osnovna obrambena zadaća, nego i težnja da se plemstvo, taj politički »narod« (populus), ne odbije od nacionalnog pokreta. Već potkraj 1841 hvali se u jednom dopisu Ilirskim narodnim novinama »veliko spravište« Virovitičke županije zbog toga što je reformnim zahtjevima Szátmarske županije suprotstavilo »uměreno i postupno naprēdovanje«, jer će, misli pisac, »probitačnie biti, ako od starinskih ovih pravah (tj. plemićkih; J. Š.) malo po malo ponēšto ustupimo, nego ako pre naglo žērtvujemo izvēstno za neizvēstno.«⁶⁷ Stranka se krajem

I, Zagreb 1940. str. 178: »Bientôt il y avait en Croatie deux partis qui s' étaient formés par l'agitation du docteur Louis Gaj et par ses nombreux partisans. Le parti de Gaj se regarda a juste titre comme le parti national, et l'autre parti, qui se declara ouvertement en faveur des tendances magyares, a été alors designé par les patriotes sous le nom des Magyaromanes ou Magyarons.«

⁶³ Šta naměravaju Iliri? Str. 125.

⁶⁴ Str. 10.

⁶⁵ isto

⁶⁶ Šta naměravaju Iliri? Str. 112.

⁶⁷ Ilirske narodne novine, 23. X. 1841, br. 85; članak na uvodnom mjestu, naslovljen: Iz Osēka.

1843 i sama u spomenici vladi naziva »konzervativnom narodnom strankom«,⁶⁸ a uskoro će se taj atribut udomačiti kao općenita oznaka za narodnjake (ilirce).⁶⁹ Na tu je praksu bez sumnje odlučno utjecala činjenica, da su mađaroni nazivali sebe, kao saveznike mađarske opozicije, liberalima, a pogotovu ju je učvrstila suradnja koju je Narodna stranka poslije 1845 uspostavila s mađarskom vladinom, konzervativnom strankom.

S obzirom na demokratske tendencije koje je ilirska ideja — već po tome što je bila nacionalna — nužno u sebi nosila, ovi su nazivi, primijenjeni na hrvatske stranke, u mnogome izopačavali stvarno stanje. Mađaroni su imali neko pravo da se smatraju liberalnima samo po svom pristajanju uz zahtjev mađarske opozicije da se protestantima i u Hrvatskoj priznaju puna građanska prava. Međutim, nije se u tom pitanju radilo o nekoj slobodi savjesti nego o izrazito političkom pitanju koje je, u tadašnjim prilikama, imalo načelno značenje. U svemu ostalome bili su mađaroni pravi »stari Horvati«, konzervativni do srži. Zbog toga su oni i mogli staviti u sumnju konzervativnost »Ilirske stranke«, uvjeravajući javnost da je ona samo navukla na sebe »konzervativnu masku«.⁷⁰

Unutrašnje protuslovlje, koje je na taj način dolazilo do izražaja u držanju ove stranke, I. I. Tkalac je, na osnovu vlastitoga iskustva, izrazio 1894 riječima, koje zavređuju osobitu pažnju, jer potječu od nesumnjivo liberalnog suvremenika. Konstatirajući da su nemađarski narodi, u obrani svoje ugrožene narodnosti, »bili prinuđeni da pobijaju politička liberalna nastojanja Mađara i da se trude oko protivprirodnog saveza s bečkom vladom«, Tkalac nastavlja: »I budući da se nije moglo izići iz te dileme, mislili su hrvatski rodoljubi, da je prije svega potrebno spasti etničku nacionalnost, pa kada to bude osigurano, da će se manjim žrtvama, a u vezi s Mađarima, dati postići politička sloboda. I tako su Hrvati postali protivnici Mađara, premda su bili politički istotako liberalni kao i Košutove pristaše među liberalima, i tako su postali nedobrovoljni saveznici politički konzervativne stranke, koju je potpicala i vodila bečka politika...«⁷¹

Premda ni ta ocjena ne iscrpljuje dovoljno svu složenost »ilirske« stvarnosti, ona ipak dobro pogađa njezinu osnovnu razvojnu tendenciju. Uza sve to je konkretan odnos snaga poslije ugarskog sabora 1843/4 bio takav da je ugarski potkancelar Apponyi mogao 21. VIII. 1845, dakle neposredno poslije srpanjskih

⁶⁸ »... noch immer unter dem Namen Illyrier verschrieene Conservative nationale Partay...« (v. bilj. 46.)

⁶⁹ Usp. na primjer, pismo Gajeva povjerljiva suradnika D. Galca Gaju 27. IX. 1845, u kojem opisuje ispad mađarona Josipovića u hrvatskom saboru protiv bana Hallera: »I banu je u istoj 3-toj 26. dāržanoj saborskoj siednici vikao iz svega gērla: ‚krepao‘, kad su mu naši živio vikali, zato što je prevežnu (sic!) većinu konzervativne stranke izrekao.« (Horvath-Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, str. 64.)

⁷⁰ Geschichte des Illyrismus..., str. 141. — I sam Kossuth je 12. XI. 1845 izrazio svoje čuđenje, što »bečka vlada u svojim dopisima nazivlje magjaronsku stranku, koja se bori protiv odcjepljenja, opozicijom, a onu, koja većma teži spram Kaspijskoga mora, nego li spram Beča, konzervativnom.« (Šišić, Hrvatska povijest III, str. 470.)

⁷¹ I. I. Tkalac, Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj (prev. J. Matasović), I, Beograd 1925, str. 183/4.

žrtava, preporučiti caru da se politika naklonosti prema Narodnoj stranci nastavi, iako u njoj postoji i mogućnost »demokratskih tendencija«. »Vladine simpatije — piše on, izlažući historijat obiju stranaka — morale su u Hrvatskoj prije pripasti hrvatskoj narodnoj stranci, koju nazivaju ilirskom, uz koju se vezuju i interesi svih južnoslavenskih naroda u susjedstvu, uz koju pristaje čitavo stanovništvo pridruženih zemalja (i) najveći dio Granice, i čija je tendencija dosada bila čisto nacionalna i konzervativna.«⁷²

Prema tome, heterogenost u sastavu Narodne stranke, postojanje konzervativnih i demokratskih elemenata u njoj i razlike u shvaćanju, koje su odatle nužno slijedile, bile su poznate i službenim krugovima u Beču. Sam je Apponyi bio sklon da ponešto povjeruje tvrdnji o postojanju »mnogih demokratskih elemenata« u njoj, koji »ne pružaju državi nikakvih jamstava...«⁷³ Jedan je anonimni pisac, koji je isticao da stoji »na slavenskom stanovištu«, ustvrdio, doduše, na kraju 1842 da među ilircima ima »mladenačkih glava i ruku koje samo od potpunog prevrata sadašnjih prilika očekuju spas za svoju narodnost«, ali je njihovu pojavu sveo na tobožnje simpatije prema Rusiji i uz to konstatirao da ta »stranka« nije tada još imala nikakvo značenje niti po brojčanoj snazi niti po svom utjecaju.⁷⁴ I F. Kulmer je početkom 1845 suprotstavio svoje uvjerenje podjednako »nepromišljenim postupcima neiskusne mladeži« kao i »strastvenim željama sijedih glava« unutar Narodne stranke, ali nešto određnije nije o tome rekao. Preostaje kao vrijedna pažnje njegova izjava: »Jedna stranka u kojoj svaki postupa prema svojim sklonostima, nema nikakve budućnosti, nikakve trajnosti.«⁷⁵ Iako te riječi nose na sebi jak pečat njegova raspoloženja, one, ponešto pretjerano, izražavaju jednu činjenicu koju je Vukotinić u svom prijedlogu strankina programa potkraj 1846 izrazio na samom početku riječima: »Već je od davna domородna Stranka počutila pomanjkanje uzajamnog sporazumljenja, suglasnog i složnog postupanja na pozorištu političkom; nu pritištena mnogovrstnom bedom, neuka, mlada i nezriela nije imala toliko snage moralne, da si nametne dužnosti one, koje zahtjeva ustrojenje čvrstog društvenog života...«⁷⁶ Uskoro zatim je i uredništvo Gajevih novina potkrijepilo potrebu stranačkog programa značajnim priznanjem, »da smo bili do sada scopae dissipatae (tj. rasuto šiblje; J. Š.), bez središta, bez vođe, bez pravca, bez porazumljenja,« i da je »kod nas, osim pitanja o narodnosti, sve ostalo jošte upravo samo 'tabula rasa', tj. kod nas do sada nije bilo višjega političkoga života.«⁷⁷

Na osnovu takvih podataka ne može se, dakako, ništa pouzdanije reći o unutrašnjoj diferencijaciji u redovima Narodne stranke, iako je ona nesumnjivo postojala. Pogotovu ostaje i dalje nerazvijetljena uloga Lj. Gaja u stranci poslije zabrane ilirskog imena koja je najviše pogodila upravo njega kao nosioca ilirizma. On je i poslije neuspjelog pokušaja da se 1838-40 stavi u službu ruske

⁷² Miskolczy, o. c. II, str. 318.

⁷³ na istom mjestu.

⁷⁴ Slawen, Russen, Germanen. Ihre gegenseitigen Verhältnisse in der Gegenwart und Zukunft; Leipzig 1843, str. 190.

⁷⁵ Pismo Gaju od 15. I. 1845 u V. Deželica, Pisma pisana dru Lj. Gaju i neki njegovi sastavci, Građa za povijest književnosti hrvatske VI, 1909, str. 191.

⁷⁶ Vidi ovdje prilog II.

⁷⁷ Dodatak uredništva, uz članak: Rječ u doba, Novine d.-h.-sl. 3. II. 1847, br. 10.

politike nastavio sa svojom tajnom djelatnošću, ali se otada uže povezao s poljskom »Propagandom« koja je vodila potpuno suprotnu politiku. Njezin je agent u Beogradu, Franjo Zach, ustvrdio u svom »Planu« za južnoslavensku politiku Srbije 1844 da Gaj »ne ilirsko kraljevstvo, nego upravo srbsko carstvo u porodici Karadžorđevoj namjerava, i na to je celo njegovo teženje upravljeno«. ⁷⁸ Ta se tvrdnja, doduše, dijelom podudara s Gajevim mišljenjem koje je on, prema svjedočanstvu I. Garašanina, zastupao četiri godine kasnije, 1848: da Srbiju treba učiniti »sredotočjem« jednoga južnoslavenskog »carstva«. ⁷⁹ Uza sve to nije sigurno, da li je Zach točno reproducirao informacije koje je, kako se po svemu čini, primio početkom 1844 od Gajeva pouzdanika Stj. Cara. ⁸⁰ Ni u kojem pak slučaju ne može se tvrditi, kao što to čini V. J. Vučković, da ova vijest, kao i cijelo poglavlje Zachova plana o hrvatsko-srpskim odnosima, pruža »dragocene podatke o pravim političkim ciljevima vodstva ilirske ili narodne stranke na početku 1844 godine«. ⁸¹ Ne ulazeći ovdje u pitanje, što se u to vrijeme može uopće smatrati »vodstvom« Narodne stranke, nema sumnje da se one ne smije poistovećivati s Gajem i njegovom djelatnošću, iako je njegov utjecaj bio tada još uvijek znatan. Uostalom, publicistička djelatnost iliraca u Beogradu 1844/5, koja je za ocjenu politike Narodne stranke, ili barem njezina najaktivnijeg dijela, svakako odlučnija, ne govori u prilog gornjem mišljenju. Ona je prema Austriji bila potpuno lojalna i ograničila se, kako je već rečeno, uglavnom na učvršćenje političke samostalnosti Hrvatske.

Međutim, ni ovi oskudni podaci o Gajevoj tajnoj politici ne kažu ništa o njegovu konkretnom odnosu prema aktuelnim pitanjima socijalnim i političkim. Na kraju 1842, Gaj je u svom Proglasu za g. 1843, osuđujući napadaje protivnika Ilirskog pokreta, zauzeo, po svemu, negativan odnos prema »zapadno-europejskom liberalizmu«. ⁸² Nije to tada učinio prvi put. A kada je, poslije znatnih ustupaka koje je bečka vlada 1845 učinila Ilirskom pokretu — od priznanja ilirskog imena u književnosti do isključenja mađaranskoga seljačkog plemstva iz sastava sabora — opet jednom na kraju 1845 istupio s programatskim člankom, onda je osudio mađarsku opoziciju zbog »nerazborita dërmanja starinstva i još nerazboritijeg izmišljavanja novostih«, a »rok naše stranke« izrazio u riječima dostojnim svakoga razboritoga konzervativca: »zakonito i umiereno unapriedovanje narodnosti i srieća domovine pod štitom zakonskoga kralja i slobodnoga ustava!« Budući da je tom prilikom zastupao i savez »posestrima kraljevina Hrvatske i Slavonije s umierenom strankom starobratske kraljevine Ugarske«, tj. mađarskim konzervativcima, i to »po krieposti uzajamne zaštite i po načelu umierenoga napriedovanja, uz mogućnost uzdizanja prirodene narodnosti«, ⁸³ to je Gaj u cijelosti udovoljio zahtjevima koje mu je u svom pismu od 15. I. 1845 tako odlučno postavio F. Kulmer. ⁸⁴ Bilo je, dakle,

⁷⁸ D. Stranjaković, Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«, Spomenik XCI, 1939, str. 94.

⁷⁹ Prepiska I. Garašanina 1839-49, I, str. 165.

⁸⁰ Usp. V. J. Vučković, o. c. (bilj. 4), str. 48.

⁸¹ isto, str. 51.

⁸² »... něki nas potvarahu zapadno-europejskim liberalizmom, drugi usuprot ledenim despotizmom i još kojekakvimi među sobom protivnim namērami«. Ilirske Narodne Novine 7. XII. 1842, br. 98.

⁸³ Proglas i pravac našega teženja, Novine, d.-h.-sl. 13. XII. 1845, br. 100.

⁸⁴ Vidi bilj. 75.

sasvim prirodno kada je spomenuti članak završio željom »da se složimo svi i svaki u neograničenom povjerenju prema svietloj vladi, koja je u novia vremena i Magjarom i nam tolike dokaze iskrenoga nastojanja za unaprijediti svaku srieću naroda i domovine tako obilato pružala, da to samo najčernija nezahvalnost tajiti može«.

Gaj se, na taj način, otvoreno i javno založio za Kulmerovu konzervativnu politiku, i nije u tom pogledu ostao osamljen. Ista se tendencija pojavila u to vrijeme i među narodnjacima u Varaždinskoj županiji.⁸⁵ Mađarski su konzervativci ovu inicijativu rado dočekali, pa su Gajev članak donijele u prijevodu i njihove glavne novine »Budapesti Híradó«. Redakcija ga je popratila osudom politike koja nastoji »baš sada razdraživati sërca, sada podizati se s nedokazanymi potvorami i sumnjičenji, sada opadati sdruženih stranah municipalne pravice, koje ove punim pravom dërže za najpoglavitie poručanstvo svoje narodnosti«. ⁸⁶ Svojim su pisanjem o Hrvatskoj uopće ove novine potvrdile ispravnost Kulmerove tvrdnje iz početka 1846, da mađarska konzervativna stranka »u najnovije doba« temeljito mijenja svoja shvaćanja »s obzirom na stvari Hrvatske i na Narodnu stranku«. ⁸⁷ U svom odgovoru Kossuthu konstatirao je to i sam Gaj riječima da je »ilirska stranka sa svimi dobromislećimi Magjari podpunoma suglasna« i da je to »naravno i usled najnoviiah ovdë i osobito u Ugarskoj po najznamenitiih muževih konservativne stranke razvitih načelah toli bërzo učinjeno preobraženje«. ⁸⁸

Pripremajući se za novi sabor koji je trebalo da se sastane 1847, mađarski su konzervativci potkraj 1846 pristupili reorganizaciji svoje stranke i donošenju programa odnosno »konzervativnog očitovanja«, u kojem su prvi put utvrdili načela koja ih spajaju. To je urađeno na sastanku u Pešti 12. XI. 1846, na kojem se je stranka formalno konstituirala i na koji je pozvala predstavnike Narodne stranke, da budu »dionici njezinog sjedinjenja«. ⁸⁹ Stranka se tom pozivu odazvala, poslavši na sastanak I. Kukuljevića i Stj. Cara. Prijedlog programa koji je primljen »kano mnënje, u kom se svi nazočni složise«, označava »najbližjim i jednako važnim poslovima domovine« ova pitanja: »osiguranje u svakom obziru slobode mnënjah kod raznih savëtovanjah, polahćenje mirnoga poravnanja urbarialskih razmërjah, pitanje hranjenja vojakah, zaglavni zakonik, poboljšanje tamnicah, popravljenje reda građanskih parnicah, obskërbljenje obćih materialnih potrebah dëržave, poboljšanje varmeđskoga upravljanja, saborno odvëtovanje kraljevskih gradovah, pak poboljšanje pogrešakah njihovoga unutar-njega ustrojenja, svërsi shodnie uređenje razmërjah plemićkih imanjah, jeftina i lahka vëresia zemaljskomu imetku pružiti se imajuća, dugovanja mita i tërgovine dëržavne, rudarski zakonik, uređenje glede družtvah...« ⁹⁰

⁸⁵ Usp. vijest o tome u vladinom Informations-protokolu od 2. II. 1846 kod Miskolczyja, o. c. II, str. 461.

⁸⁶ Novine d.-h.-sl. 28. I. 1846. br. 8.

⁸⁷ Deželić, Pisma pisana dru Lj. Gaju... (v. bilj. 75), str. 115. — Bogdanov, Društvene i političke borbe..., str. 61, bilj. 123, s pravom stavlja ovo pismo u g. 1846, a ne 1848, kako je mislio A. Makanec. Potvrdu za to pruža pisanje Gajevih novina početkom 1846.

⁸⁸ Odgovor gospodinu Lud. Kossuthu, Novine d.-h.-sl. 14. I. 1846, br. 4.

⁸⁹ Novine d.-h.-sl. 20. II. 1847, br. 15.

⁹⁰ Vidi ovdje prilog I.

Taj je program tzv. novokonzervativaca bio, kako se vidi, doista konzervativan, iako je naviještao različite reforme, u skladu s potrebama razvijenijih kapitalističkih odnosa u zemlji. U osnovnim pitanjima društvene i političke preobrazbe ograničio se na vrlo skromne ustupke. U rješavanju urbarijalnog pitanja nije, usprkos teškoj pouci krvave bune u Galiciji 1846, otišao dalje od fakultativnog otkupa, a u reformi sabora zadovoljio se samo proširenim zastupstvom kraljevskih gradova. Ne iznenađuje, dakle, da se »prečastni i rodoljubivi zagrebački kaptol« požurio da ga već krajem januara 1847 izda u hrvatskom prijevodu.

Primjer mađarskih konzervativaca slijedila je odmah mađarska opozicija, koja je također tek sada izradila svoj program (juni 1847), a 3. II. 1847 je istaknuti narodnjak F. Žigrović predložio u Gajevim novinama »da se po primjeru magjarske konservativne stranke, i u Hrvatskoj konservativci slože, horvatske okolnosti razaberu, prosude, i radi izravnjanja takoviñ s ovimi (tj. mađarskim konzervativcima; J. Š.) u sporazumljenje stupe«. ⁹¹ Tom je prilikom redakcija u dodatku uz članak napomenula, »da se o izvršenju ove pomisli (idee) kod nas radi«, ali da put do programa nije lak pa treba da bude pripremljen diskusijom u novinama. Još na kraju marta 1847 izvješćuje Sedlnitzkoga njegov zagrebački pouzdanik da »Narodna stranka održava česte sastanke« i da je »već o svojim tendencijama izradila i nacrt programa koji treba da uskoro izađe tiskom«. »Po tome programu — nastavlja izvještaj — Narodna se stranka uglavnom priključuje konzervativcima u Ugarskoj, ali s nastojanjem da sačuva municipalna prava kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i da u javni život presadi hrvatsko-slavonski jezik«. ⁹²

Nacrt programa Narodne stranke izradio je Lj. Vukotinović još na kraju 1846, kako je to zapisano na njegovu rukopisu, i to na osnovu zaključaka koji su doneseni na sastanku »jednako mislećih domorodaca«. Tijesna veza ovog dokumenta s programom mađarskih konzervativaca ne dolazi do izražaja samo u konstataciji da je poticaj za nj dao »primjer Ugarskih konservativacah«, nego i činjenici da se njegov tekst u nekim važnim pojedinostima neposredno osvrće na taj program. Tako se nazivu »konzervativni« suprotstavlja atribut »narodni«, koji se opravdava ne samo »starodavnom onom prošastnosti, u kojoj je domovina naša bila posebna kraljevina neodvisna napram Ugarskoj«, nego i »novijom prošastnosti, koju smo proživili uzbuđujući narod naš u novi život književni i politički«. A opravdava se i kritičkom primjedbom da »konzervativizam Ugarski govori o svojih razmjernih nenapominjući nigdē namēre svoje, koje imade o onoj bratiji, koja posēduju nezavisno sastojanje političko zakonom potvrđeno, i posebnu narodnost«. Prema tome, program »Narodne stranke« nije već u načelu zasnovan kao puko oponašanje mađarskoga konzervativnog programa nego zauzima prema njemu samostalan i kritički stav. Dokazuje to i isticanje »smisla ukupnoga blagostanja narodnoga«, a ne samo »teženja književnog i rodoslovnog« u sadržaju pojma »narodna« koji se stranci daje. Nacrt,

⁹¹ Rēč u doba. Novine d.-h.-sl. 3. II. 1847, br. 10. Pisac se nije potpisao, ali se iz njegova Odgovora uredništvu br. 15, od 20. II., razabire da je to autor poznatog spisa: »Das Verhältniss Croatiens zu Ungarn. Eine Erläuterung der Stephan v. Horvátschen Unterjochungs-Geschichte Croatiens durch Ungarn.« Leipzig 1846, tj. Franjo Žigrović.

⁹² Miskolczy, o. c. II, str. 541.

nadalje, suprotstavlja načelu »narodnosti i obće države jedinosti« u programu mađarskih konzervativaca izjavu da stranka »pod imenom: narodnost glede domovine svoje nerazumě drugu narodnost, nego domaću Hèrvatsko-Slavonsko-Dalmatinsku, to jest korěnitu narodnost Slavjansku, koja se osniva na knjižestvu ilirskom«; a pod »obće državnom jedinosti« isključivo »jedinost moralnu, jedinost u glavnih ustavne slobode načelih, jedinost u sveobćem Ugarsko-Hèrvatsko-Slavonskom tělu zakonotvornom«. Iz te načelne distinkcije, kojom se program »Narodne stranke« odvaja od previše općenitog i po tome nedovoljno određenog stanovišta mađarskih konzervativaca, s obzirom na Hrvatsku, proizlaze dvije osnovne konsekvencije: 1) uvođenje narodnog jezika »u javni i službeni život« i to »čim skorije«, tako da se on »već sada . . . na koliko moguće, s latinskim u paralelu stavi«, i 2) »nezavisnost« u »domaćim poslovima«. Nacrt, doduše, priznaje ubuduće mađarski jezik isključivim u zajedničkom saboru, ali uz to zahtijeva da se narodnom jeziku prizna puno pravo i u Ugarskoj, tj. »da istim načinom, kako se dopisi magjarski primaju u okružju sdruženih kraljevinah, tako i Magjari neka primaju dopise službene pisane jezikom hèrvatskim«.

Određujući svoje stanovište prema pojedinim aktuelnim problemima, nacrt se ne zadovoljava skromnim reformama konzervativnog programa nego ide mnogo dalje. Narodna stranka, za razliku od mađarskih konzervativaca, »stavlja si za svetu dužnost: svèršeniji stališ ustava našeg putem zakonitim zhoditi«. Reformu cjelokupnog ustava, proteže, štoviše, i na ugarski sabor, pa i za njega kao i za hrvatski sabor zahtijeva »ustrojenje njegovo u smislu načelah reprezentativnih«, dakle: pretvaranje staleškog sabora u opće narodni, iako nacrt ne dodiruje uopće pitanje izbornog sistema. U skladu s ovim izrazito liberalnim shvaćanjem, stranka zahtijeva »sravnanje među svima domovine sini glede obćih teretah«, tj. opozovanje plemstva. Premda se u najvažnijem socijalnom pitanju, oslobođenju kmetova, nacrt ograničava na kratku napomenu o »odkupljenju tlake«, nije isključeno, s obzirom na instrukciju koju je sabor 1847 dao hrvatskim nuncijima, da je pod tim mislio na obvezatni otkup. Drugačije tumačenje ne bi se ni po čem razlikovalo od postojećeg stanja, a protivilo bi se i sprijeda istaknutim liberalnim zahtjevima. Drugim riječima, obvezatni otkup nužna je pretpostavka za uvođenje porezne jednakosti i reprezentativnog sistema. Za istim ciljem uvođenja buržoaskog poretka na mjesto feudalnog ide i prijedlog »o dēdinstva ukinuću« tj. o ukidanju aviticiteta na imanjima plemstva, i zahtjev da se donesu »shodni zakoni za odhranjivanje puka« tj. obrazovanje najširih narodnih slojeva.

Umjereno liberalno obilježje nacrtu posvjedočuje i njegov zaključak, prema kojemu »Narodna stranka ne želi, da se ičija prava vlasnička diraju, nu protiva scěni, da je najglavnija těla zakonotvornog zadaća sugrađanom onim, koji su brez pravah, takova podělivati, i tim načinom razlike među stališi obćoj koristi priměрно ujednačiti«.

U jednom se samo pogledu ovaj nacrt potpuno podudara s programom mađarskih konzervativaca: u pouzdanju koje iskazuje prema vladi. Narodna stranka, kaže se u njemu, »uviđa, da položaj i okolnosti domovine zahtěvaju, da se svaki napredak čini i činiti može rukujući se samo s vladom«.

Usporedi li se ovaj nacrt iz kraja 1846 sa »željom rodoljuba«, kako ju je 1845 formulirao »Branislav«, i s promjenama koje su u Hrvatskoj, pod vodstvom Narodne stranke, 1847 i 1848 doista i provedene, onda je očigledno, da on odražava jednu etapu u dosljednom razvoju Narodne stranke prema jednoj izrazito liberalnoj, dakle građanskoj stranci. U tom je pogledu ona, u stvari, odigrala u Hrvatskoj istu ulogu, koju je liberalno srednje plemstvo odigralo u Ugarskoj.

Dosadašnje proučavanje našega daljnjega stranačkog razvoja 1847 ne daje još konačan odgovor na pitanje, kako je diskusija o Vukotinovićevu nacrtu tekla i gdje valja tražiti razloge koji su spriječili njegovo formalno donošenje. Pred Narodnom strankom stajali su tada neki dosta teški zadaci koji su čak zaprijetili jedinstvu njezinih redova. U težnji da premosti jaz koji ju je dijelio od »horvatske stranke« — kako je to već u početku 1845 predlagao Kulmer — i tako ojača položaj Hrvatske prema Ugarskoj, stranka je početkom 1847 ušla u pregovore s umjerenijim mađaronima (»oponentima«), koji nisu doveli ni do kakvog rezultata. Mađaroni su, kao što je to već 1845 predlagao i Kossuth, bili spremni da pristanu na uvođenje narodnog jezika u javni život, uz uvjet da se svakom plemiću da pravo glasa u hrvatskom saboru.⁹³ »Zasjeda« — prema ispravnom izrazu Gajevih novina — koju je na taj način mađarska opozicija htjela narodnjacima pripremiti bila je odviše providna.

Od 18.—27. oktobra vijećao je i hrvatski sabor koji je 23. X. donio, među ostalim, svoj dotada najvažniji zaključak: da se mjesto latinskog uvede narodni jezik kao »diplomatički«, tj. službeni. Taj je sabor, prema riječima Lj. Vukotinovića, »učinio, što nam najbolje potrebno biaše, naime *učvèrstjenje narodnosti naše*.« Tvorac programa Narodne stranke očitovao se i tom prilikom kao predstavnik umjerene liberalne politike. On je i na kraju 1847, uoči revolucije, bio uvjeren, da »svaka druga politika nezdrava i nezreła je jošte za nas, jer nije moći pametno zahtèvati, da bude odmah za zorom i pô dana«. On je zbog toga osudio »one pretèrane reči i sanjarie, koje su u ime oppositie ugarske po nečistom duhu u našem saboru govorene bile«. ⁹⁴ Nadovezujući na to razmatranje, jedan je »konzervativac«, pristaša Narodne stranke iz požeškog kraja, konstatirao da je u odnosu obiju stranaka došlo na posljednjem saboru do značajne promjene. »Prie su nam — pisao je on — konservativci samo starinu branili, a opocicia samo narodnost narušiti trudila se, a sada? Sada nijedna stranka na narodnost nije nasèrtala, samo su se u političkih pitanjih razlikovale...« Uza svu pomirljivost, koju je zbog toga izrazio prema mađaronima, pisac nije ipak nimalo sumnjao, da »razmèršenje poslova narodnih jedino od conservativne stranke (tj. mađarske; J. Š.) očekivati možemo...« ⁹⁵ Za ocjenu Vukotinovićeve nacrtu nije zacijelo bez važnosti njegov odgovor na taj članak, u kojem je izrazio sumnju u iskreno prijateljstvo mađarske konzervativne stranke prema narodnjacima. ⁹⁶

⁹³ Usp. Miskolczy, o. c. II, str. 540/1 o pregovorima 25. II. 1847, i Novine d.-h.-sl. 25. XII. 1847, br. 103: Još jedan pogled na minuli sabor.

⁹⁴ Pogled na naš minuli sabor, Novine d.-h.-sl. 13. XI. 1847, br. 91.

⁹⁵ Još jedan pogled na minuli sabor. Novine d.-h.-sl. 25. XII. 1847, br. 103.

⁹⁶ Pregled s »pogleda« ..., Novine d.-h.-sl. 12. I. 1848, br. 4.

Previranje unutar dviju stranaka, na koje požeški konzervativac skreće pažnju, zahvatilo je osobito Narodnu stranku, kojoj je zaprijetio rascijep između »mladih« i »starih«. Premda je već potkraj 1845 Ivan Mažuranić, kako javlja Šulek, »naumio izdavati Pilgera (karlovački njemački list; *J. Š.*) u našem jeziku«, čini se, da taj pokušaj nije tada još imao političke pozadine. Šulek je u njemu vidio samo opasnost po »Danicu«, dakle književni časopis.⁹⁷ Tek 1847 ulazi i Mažuranić u političku akciju, koja je u povoljnijim prilikama mogla završiti konačnim odvajanjem mladih »napredovaca« od Narodne stranke. O tome donosi I. I. Tkalac već 1848 nešto više podataka. »Na hrvatskom provincijalnom saboru 1847 — piše on — izdvojila se iz narodne ilirske stranke, koja je još bila začinjena s vrlo konzervativnim elementima, jedna mlada opoziciona frakcija, koja je svoja nastojanja, na pravom demokratskom temelju, usmjerila protiv Austrije kao i protiv mađarizma. Ona je to bila, koja je narodni jezik na tom saboru uzvisila na diplomatski i koja je, bez vladine sankcije, uvela javnost i usmenost u svim sudskim i upravnim poslovima utirući tako put novim idejama.«⁹⁸

Ovi podaci, stavljeni na papir u izuzetno teškoj situaciji kada je narodni pokret 1848 trebalo pred njemačkom javnošću braniti od optužbe da služi bečkoj reakciji, ne odgovaraju u svemu stvarnom stanju. Opoziciji »mladih« pridaje se u odnosu prema Austriji značenje koje ona nije imala, ne samo tada nego ni za revolucije 1848. Jedini dokument na osnovu kojega se može nešto pouzdanijega reći o njihovu stanovištu prema svima aktualnim pitanjima, skiciran je kao proglas u kojemu »mladež« hrvatsko-slavonska postavlja »glavna načela« za program nove stranke »napredovacah hrvatsko-slavonskih«.

Prema ovom tekstu iz pera D. Kušlana, mlade je na samostalnu političku akciju potaklo nedovoljno zalaganje »vođah«, koji »ništa učinili nisu, što bi k promicanju narodne i municipalne samostalnosti ovih kraljevinah doprineslo«. Dobiva se utisak da je po srijedi više problem moralni negoli politički, jer se vođe osuđuju što pred očima imaju samo »kojekakve sebične i slobodnog ustavnog čoeaka (!) nedostojne svèrhe« pa im »do prave narodne sreće i ustavne slobode nimalo stalo nije«. Svakako, »opredjeljeni cilj« ostaje isti, i mladi žele samo to da k njemu idu »svojim putem«.

S obzirom na dosada neobjašnjenu sudbinu Vukotinovićeve nacrtu teško je sa svom sigurnošću tvrditi da je upravo »zaokret narodne stranke k sporazumijevanju s ugarskim konzervativcima ozlojedio mlade, pučansko pokoljenje«, kako misli J. Horvat.⁹⁹ Nije poznato ni to da li je kritika vođa bila prije svega uperena protiv Gaja, koji je u to vrijeme nastojao da se što više približi Beču i od vlade ishodi subvenciju za svoje listove.¹⁰⁰ Ali je on tada bio u bliskim

⁹⁷ U pismu Gaju 14. XII. 1845. (Građa za povijest književnosti hrvatske II, 1899, str. 284.)

⁹⁸ I. Ignjatijewitsch, Croaten, Serben und Magyaren, ihre Verhältnisse zueinander und zu Deutschland. Građa za povijest književnosti hrvatske XVI, 1948, str. 36.

⁹⁹ J. Horvat, Ljudevit Gaj, str. 226.

¹⁰⁰ A. Ivić, Arhivska građa o srpskim i hrvatskim književnim i kulturnim radnicima III, Beograd 1932, str. 66. Kancelar Apponyi ističe u svom mišljenju o Gajevoj molbi, 17. IX. 1847, da se njegovoj ličnosti ne može odreći politička važnost i da on, »osobito u posljednje vrijeme, usmjerava svoju djelatnost prema smirivanju strasti i zbližavanju shvaćanja«.

odnosima i sa Zachom, a potkraj 1847 je pokušao da uspostavi neku vezu i s mađarskom opozicijom.¹⁰¹

Usporedi li se Kušlanov tekst s Vukotinovićevim nacrtom, upada odmah u oči njihova sličnost, štoviše, istovetnost njihovih načela. Proglas ne zahtijeva samo »slobodan i ustavni razvitak« za »hrvatsko-slavonsku« narodnost te »narodnu i municipalno-ustavnu samostalnost« Trojednice prema Ugarskoj. On svijesno nadovezuje na dotadašnji historijski razvoj i svojim trećim načelom posvjedočuje svoj izrazito liberalni karakter. Daljnja demokratizacija političkog života zamišlja se ovdje kao razvitak »konstitucije osnovane na historičkom temelju putem zakonitim polag načelih ustavne Monarhie«, dakako, s »protegnućem blagodatni konstitucije na sve žitelje«, što ni u kojem slučaju ne pretpostavlja, možda, opće pravo glasa ili druge demokratske tekovine. Proglas, nadalje, izražava želju za »koliko moguće tješniim« savezom s Ugarskom, »pod žezlom sada vladajuće kuće Austrianske«, ali to, prirodno, uvjetuje priznanjem prethodnih načela. Na kraju, »napredovci« predviđaju mogućnost sporazuma i s mađarskom opozicijom, ukoliko ona ova načela primi, a u svakom slučaju ne pridružuju se niti »jednoj niti drugoj stranci«, dok to koja od njih ne uradi. Ovo bi stanovište samostalnosti prema ugarskim konzervativcima govorilo ponešto u prilog mišljenju da je do podvajanja narodnjaka došlo baš na tom pitanju. Možda ne valja smatrati slučajem ni to da se mladi nazivaju »progresistima«, istim imenom koje nosi umjerenija struja u mađarskoj opoziciji oko B. Szemere-a, G. Klauzála i J. Eötvösa.¹⁰²

Analiza Kušlanova teksta potvrđuje pisanje M. Grlovića, prema kome je Kušlan, »nezadovoljan s konzervativizmom starijih Ilira nastojao . . . 1847 godine o tom, kako da se stvori ilirska liberalna stranka«. Nije isključeno da je Grlović ovo napisao na osnovu Kušlanove autobiografije, jer Kušlan je i kasnije uvijek smatrao sebe liberalom. Osim toga, tekst već sam po sebi govori dovoljno jasno da se može ocijeniti opravdanost tvrdnje V. Bogdanova o tobožnjem »izrazito antiaustrijskom i antihabzburškom karakteru« nove stranke.

Međutim, nova stranka nije ipak bila osnovana niti je skupina »mladeži hrvatsko-slavonske« na neki drugi način udarila pečat našem političkom životu uoči revolucije. Prema Tkalčevu svjedočanstvu, opasnost, koja je na ugarskom saboru 1847/8 zaprijetila opstanku Hrvatske, opet je »ujedinila obje frakcije ilirske narodne stranke«.¹⁰³

¹⁰¹ Šulek piše 4. XII. 1847 Gaju: »Iskreno se veselim, da Vam, kao što sam doznao, za rukom polazi posredovanje između ilirstva i mađarstva . . .« Građa za povijest književnosti hrvatske II, str. 285.

¹⁰² Usp. o dvjema nacrtima programa za opoziciju 1847 H. Schlittera, Aus Oesterreichs Vormärz III, Wien 1920, str. 126, bilj. 181.

¹⁰³ Ignjatijewitsch, o. c., str. 37: »Die Gefahr einigte die beiden Fractionen der illyrischen Nationalpartei . . .«

PRILOZI

I. PROGLAS UGARSKIH KONSERVATIVACA

Ugodna mi se je nametnula dužnost, da podupirateljem konservativne stvari saobćim posljedice onoga priateljskoga sastanka, koj na dvanaesti dan tekućega mē-seca urećen bivši, isti je taj dan uz dokaze najveseliega porazumljenja i svestrano očitovanoga udioničtva u istinu i obdržavan bio. Preuzvišeni gospodin tovarnik, grof Gavriilo Keglević, na novo posvędočivši ono neprocęnjeno sućutjenje, koje prama ovoj stvari u svako doba, pod prošastim pako dęržavnim saborom svim tamo desivšim se konservativcem nezaboravnom stalnostju i gorljivostju posvędoći, izvolio je u svojem stanu primiti iz raznih okolica dęržave sgęrnuvše se prijatelje naše stvari. Bez dvojbe zanimivo će biti za svakoga konservativca upisana vidęti nazoćnih imena, ter zato neka mi dopušteno bude takova, premda većinom samo iz pameti — zaradi čęga glede podkradših se možebiti pogręšaka za oproštenje moliti moram — simo staviti:

Grof Franjo Aichelburg; grof Moric Almásy; grof Juraj Andrásy; Mihail Andrásy; Antun Babarczy; baron Ladislav Barkóczy; Koloman Beke; Ljudevit Beóthy; Nikola Bezerédy; Adam Brezovay; Gavriilo Bolgar; Stępan Car; Ivan Cseőgeő; Ladislav Czindery; grof Ivan Czirák; Ljudevit Demečzky; grof Emil Dessewffy; Gavriilo Dőry; Ljudevit Dőry; Šimun Dubraviczky; Franjo Duschek; N. Duschek; Josip Eőtvös; Josip Faschó; Franjo Fiáth; Mihail Fogarassy; grof Antun Forgács; Karlo Folster; Gavriilo Földváry; Eduardo Gaál; Nikola Gosztonyi; Vinko Grulich; David Gyertyanffy, starii; Gavriilo Gyurcsányi; Pavao Gyúrky; Medardo Gyúrky; Josip Haulik; Ernesto Hedry; Petar Hegyessy; Ivan Hrabovszky; Franjo Huszár; Ivan Illucz-Oláh; Julio Jankovich; Juraj Járy; Aleksa Jeszensky; Franjo Jeszensky; Nikola Jeszensky; grof Ivan Keglevich; grof Gavriilo Keglevich; Pavao Kiss; Antun Korizmic; Mirko Kőrmőczy; Ivan Kukuljević; Aleksandro Levay; Andria Liphay; Antun Liptay; Vilhelmo Lipovniczky; Ivan Lónyay; Mirko Loosy; Antun Luka; Skender Luka; Juraj Majláth, starii; Juraj Majláth, mladji; grof Ivan Majláth; Augusto Majthényi; baron Majthényi Ladislav, mladi; N. Marcher; Ljudevit Marczibányi; Antun Mericzay; Šimun Mukics; grof Franjo pavlanski Nádasdy; grof Leopoldo Nádasdy; Ljudevit Nagy; baron Antun Nyáry; Koloman Nedeczky; Ivan Niczky; Isidor Nikolics; Vękoslav Olcs; baron Juraj Orczy; baron Lovro Orczy; Florian Ordódy; Ivan Paczolay; Gavriilo Pap; grof Ladislav Pejacevich, mladi; Julio Perczel; baron Alberto Prónay; Ivan Ranolder; Stępan Ravazdy; baron Mirko Redl; Samko Rohonczy; Ignacio Rohonczy; baron Leopoldo Sahlhausen; Aleksa Salamon; Nikola Sárkány; Franjo Simonyi; Pavao Somsich; Franjo Steinbach; Franjo Saniszló; Samko Szatmáry; grof Stępan Széchenyi; grof Antun Szécsen; grof Nikola Szécsen; Mirko Széll; Franjo Széll; Antun Szentiványi; Vinko Szentiványi; Josip Szilassy; Lovro Szőgyény; Karlo Szucsics; Skender Tallián; Franjo Tihanyi; grof Valentin Török; Mirko Trsztyanszky; Ivan Uzovich; Franjo Urményi; Josip Urményi; Franjo Vághy; Adam Várády; baron Nikola Vay; baron Nikola Vécsey; grof Antun Wenkheim; grof Dominiko Zichy; grof Franjo Zichy, mladi; grof Edmundo Zichy; Josip Zsitvay.

K ovomu samo još ono pridati sręću imam, da su mnogobrojni, koji radi prečęćih okolnostih dojtii mogli nisu, svęrhu ovoga svoju žalost, zajedno pako prama stvari našoj srodno ćutjenje pismom oćitovali.

I počela su se namēnjena sobćivanja. Prie sviuh oćitovala se je zahvalnost gospodinu grofu tovarniku radi usērdā, kojim je sobe svoje odpustiti izvolio, pak se umoli njegova preuzvišenost, da savētovanja voditi dostoji. Kojoj obćoj želji grof tovarnik popustivši, kratkim doduše, nego jezgrovitim govorom napomenu uzroke, koji u grudih više jednakomislecīh priateljā ćut potrebe ovakovih sastanakā probudiše, pak predloži svēru ovoga priateljskoga sastanka, njegove poslove, pozva skupa grofa Antuna Szécsena, da bi ono konservativno oćitovanje, kojeg sastavljenje po jednom priašnjem manjebrojnem konservativnom sastanku nēkojim stvari ove priateljem naloženo bilo, po napatku istoga osobito radi onih, koji u priašnjih pomanjih sastancih udionićvovali nisu, ter tako postupke stvari poznate imati nemogu, obširnie razložio. Presvētli grof privoli odmah na poziv, ter sproveden najživahnim pozornostju nazoćnih progovori slovo, koje, što polag poglavitih potezāh sobćiti mogu, samo onoj okolnosti zahvaliti imam, što je jedan uprošeni priatelj takovo bilēžiti, presvētli pako grof, izustene svoje rēći još u bistroj pameti imavši, pregledati izvolio. Ćujmo međutim samo slovo, koje je po prilici slēdeća sadēržavalo:

»Slavna skupštino! Na koncu poslēdnjega dēržavnoga sabora oni naćelah naših priatelji, koji ili u njem osobno udionićtovahu, ili njegova dēlovanja u varmedskih dvoranah, pak na polju obćega života podupirahu, ili konaćno konservativne stranke bojeve i napore sućutjenjem sprovedāhu, bili su osvēdoćeni o tome, da dēržavnoga sabora zakljućenje ustavnu radinost ukinuti, pretērgnuti nemože, ako nećemo, da se duševne poslēdice saborom probuđenih mišljenjāh pogibelji izvērgnu. Ovo osvēdoćenje služilo je za povod onim više- ili manjebrojnim sastankom, koje dubokoštovani grof tovarnik napomenu; jedan između ovih sastanakāh umoli nēkoliko priateljāh, kojih zadaća biaše, ovoj slavnoj skupštini glede naćelah, konservativnoj stranki za pravac služitī imajućih, ter glede njezinoga postupanja predlog ućiniti. U ime oviuh podnēti će se odmah taj predlog slavnoj skupštini; nego buduć da ovakav predlog polag naravi stvari naćela samo u poglavitih potezih sadēržavati može, buduć da on više poslēdice nego li naše razloge slavnoj skupštini predoćiti može; za odstraniti svako neporazumljenje dobio sam nalog, da razloge te pred slavnom skupštinom izjasnim. Govorim dakle uslēd naloga, i s toga ovoj okolnosti neka pripīše slavna skupština, što je ovdē, gdēno se toliki gledeć svoje zasluge, svojega stanja, izkustva i svoje ućenosti od mene odlićni muževi nalaze, najprie progovoriti se usuđujem, pak neka izvoli ovo za moje opravdanje primiti; nego doćim se onak s jedne stranke na ovaj nalog pozivljem, da se svakoj sumnji glede narivavanja uklonim, neka izvoli slavna skupština prednēti se imajućih razlogāh moguće pogrēške podnipošto bitnosti istih razlogāh, nego jedino meni pripisati, koj mozebiti neću biti kadar takove u ćeloj sili i vaźnosti slavnoj skupštini predoćiti.

Napomenuti naćelah naših priatelji onoga su se pravila dēržali, da onakova dēržava, koja želi razvijanje ustavnoga života, ter njegova dobroćinstva osēća, bez ustavnosti uslovjāh biti, njezine naravne poslēdice zatajiti nemože. Ter zato počem polag obstojeće mnēnjāh razlićnosti sudruženja jednako mislecīh kako naravna tako i potrebita nalaze, vidēlo im se je najprie potrebno posavētovati se, da k istim naćelom spadajuće osobe kano stranka se uredē, koja slēdeć opredēljeni pravac i naćela, takova nebi tajila, nebi sakrivala, nego paće na polju javnosti iskreno ispovēdala, odpēto navēštivala, muževno branila i uzdēržavala. Nenamēravam ja

čelu dogodovštinu našega zakonodavstva, ter našeg sabornog djelovanja pretresivati, budući da bi i poveršno razmatranje tako važnoga predmeta odviše mnogo vremena potrebovalo; samo to primetiti moram, da značaj stariih državnih saborah sasvim različan biva od pravca novih. Jošte na prvih saborih tekućega stoljetja najvećma se je *obstojećih* zakonah *raznovjerno tumačenje* pretresivalo, pak premda se je i pri ovom poslu upliv raznovjernih političkih težnjah opaziti mogó, ipak na onom, stanovitim načinom omeđashenom, točno opredeljenom prostoru nemogaše biti razgranenje mnjenjeh tako znatno, tako stalno, tako dosljedno, kako sada. Obstojećega zakona smisao mnogoputah isti jednoga političkoga pravca slědbenici raznovjerno tumačiti mogu; nego onaj mah, kad se ovo tumačenje necerpi samo iz smisla pojedinoga zakona, ne samo iz obće poznatih domaćega obćega prava članakah, nego kada to biva iz posve obćih političkih načelah; kada se neradi samo o tumačenju *obstojećih* zakonah, nego kada je poglavito pitanje o uvedenju novih zakonitih razmjerjeh, onda obći politički pravac mora imati upliv, i to odlučni upliv. Raznost pravacah rađa razna mnjenja, iz dosljedno uzdržavane i razvite različnosti mnjenjeh pako proizlazi stranakah suprotstavljenje. Pak premda i sada mnogoputah napominje se ustavnih pravah pogibelj, da li je tkogod, makar u istom kolu od opposicije, koji bi tajio, da mnogobrojna ustavna prava, koja su bila negda predmetom prepiranja, sada već onako se smatraji moraju, kano vladom i državom jednako pripoznata i primljena? Glede ovih dakle nije više pitanje: kako se zadobiti, nego kako se upotřebiti imaju, da budu domovini na korist, ter tako da u posledicah spasonosnih običajah novo poručanstvo nalazila budu! — Pak budući da je pitanje o sastavljenju novih zakonah, budući da se neradi samo o *negativnom* branjenju, nego dapače o *pozitivnom* uređivanju, odbor je za potrebito spoznao, kloneći se svih namišljenih nagledah, koji se tiču pitanja o upravljanju sa većinom, svih obćih načelah ili pako njihovih na razmjerja domovine naše upotřebiti se nedajućih, zaměršenih podrobnostih, uzamši stvar u jednostavnoj *praktičnosti*, samo ono očitovati, da ako želimo glede novih uređivanjeh stanovito, uspěšno bez *gubitka vremena* napredovati, potrebito je, da se uređivanja naša na polju obćega života po veličini podupiraju, da imajući većinu, ovim načinom k izvedenju toga, što za blagonosno držimo, ovo najjednostavnije, nego zajedno i najuspěšnije sredstvo upotřebimo! U slědstvu ovih napomenu odbor stanje stranke naše naprama opposiciji, pak odperto govoreći, bi reć rat navěsti opposiciji. Nego ovdě, za ukloniti se svakomu nesporazumljenju, iskreno očitujem, da se ovaj rat nenavěštjava pojedinim ljudem, osobam k opposiciji spadajućim, nego samo onomu postupanju, onim načelom, koja mi kano škodljiva i pogibeljna smatramo. Napomenimo poněšto obstojeće položaje. Neću opposiciju od moje strane sumnjičiti, i to zato, jer ovakovo sumnjičenje neslaže se sa značajem budi ove štovane skupštine, kojoj govorim, budi onoga odbora, u kojega imenu govorim; nego i zato, jer neimajući navadu niti tamo sumnjičiti opposiciju, gdje se u pribitnosti njezinih članovah nalazim, tim manju nagnutost sumnjičiti ćutim tamo, gdje u kolu štovanih istoga načela priateljeh govoreći, na nenazočne jeftinom hrabrostju nasertajuć, samo jeftinu slavu postići bi mogao. Jedno političko mnjenje, kojega opetovanje nebrojenoputah slušamo, toga se dërži, da ustavna dëržava bez opposicije obstojati nemože. Ovo bez dvojbe nemože to znamenovati, kao da bi ustavna dëržava onu žalostnu povlasticu imati morala, da se u njoj dobru i zlu, spasonosnomu i škodljivomu opponira, nego s tim se samo pripoznaje, da u onoj dëržavi, gdje zakonita uređivanja od *jedne* vladajuće moći ili volje izključivo nevisu,

gdě mnogi pravo imaju mněnja svoja očitovati, iz raznosti mněnjah svestrano pitanja pretresivanje proiitčie, pak ustanovljenje posljedicaħ samo putem svestranoga razvitja raznih nagledaħ moguće je i spasonosno. Nego ako to stoji, onda *oppositia* pripoznati mora, da jedna *oppositia* u svojem pravcu drugu *oppositiu* potrebuje, koja neklanajući se slěpo njezinoj moći i volji, ona ista prava od svoje strane pravedno potrebuje, koja protivnoga mněnja privěrženici zahtěvaju. Uz onakovo suprotstavljenje raznih nagledaħ, trěba one točke izpitati, u kojih se stranke slažu; nu polag dosadašnjega izkustva bada s tražim ja takove točke između *oppositie* i naše stranke; oni kao nezakonito smatraju ono, što mi kao zakonito věrujemo; škodljivo što mi spasonosno, oni u dosadašnjem postupanju vlade uvrědu ustava nalaze, njezin pravac kano protuustavni razglašuju; mi usuprot dosadašnje korake vlade odobravamo, o njezinoj ustavnosti nedvojimo, ter u njezin značaj pouzdanje imamo; oni ukupnost naših načelaħ osuđuju, mi se pako ovih krěpko děržimo; konačno u mnogih savětovanjih niti se slobodnost naših mněnjah neštjuje. U ovakovom polořaju stvariħ neostaje ino, nego ono suprotstavljenje, koje činom obstoji, takoděr po načelu spoznati, ter muževno izjaviti; neizključuje ovo mogućnost budućega sjedinjenja ne samo osobah nego i istih stranakah, nego samo to znamenuje: da dotle, dok se *oppositia* isključivo sadašnjih svojih načelaħ i pravca děržala bude, ona će s našimi osvědočenji u odpěrtom nesuglasju biti. Sjediniti se spasonosnim uspěhom samo je onda moguće, ako stranke sebe uzajamno osvědoče: doklegod ovo slědilo nebude, *sjedinenje* bez osvědočenja bila bi slabost. U takovom stanju stvariħ nemože se savětovati drugo postupanje, nego da svaki upotrebljavajući k pobědi svojih osvědočenjah svaki ustavni, zakoniti i pristojni put, postupanja svoga opravdanje u posljedicaħ dělovanja svojega, i pred istimi protivnici nalazi!

Ostaje mi još, da gledec i na dalje zaděrzanoga stranke naše naimenovanja *konservativna*, glede njezinoga ustrojenja ter njeziniħ načelaħ někoja primětim. Čutili smo i mi, da ime »*konservativna*« sve dužnosti, sve pravce stranke naše neizražuje. Nu izlazeći iz toga obzira, da naimenovanje stranakah podnipošto neopreděljuje njihov značaj ili pako dužnosti, nego pače da značaj i čini stranakah davaju smisao njihovomu naimenovanju, onakovoga se imena i nadalje priděržavamo, koje ima europejski smisao, koje odgovara našem poglavitomu pravcu, koje preinačiti ili njega se odreći toliko bi znamenovalo, koliko stranke naše prošastnost zaboraviti, ili pako zatajiti. Neima pako ništa u toj prošastnosti, česa bi se morali odreći, česa bi se odreći želili; děržimo se dakle i nadalje naimenovanja, koje je u domovini našoj poznato, pod kojim su i do sada mnogobrojni naši priatelji dělovali, i glede kojega samo od nas zavisi, da se ono u domovini našoj sveudilj na veću čast podigne. Odbor upravo očituje, da *konservativna* stranka vladu podupirati hoće, věrujemo ipak, da dočim ono pod uvětom samo sobom se razuměvati imajuće, nu uprav zato neobhodne zakonitosti vlade, pak pod javnom pogodbm sudaranja nagledaħ naših sa dělovanjem vlade čini, neizvėrgava pogibelji stranke naše ustavnu nezavisnost! — Neću ovdě nezavisnosti čestokrat zlorazumljeno ponjatje obširnie pretresivati; nego toliko se stanovito vidi, da će s daljnim razvijanjem ustavnoga našega života sveudilj potrečno biti: na město tolikoputih napomenjenoga *nezavisnosti* načela, načelo *političke poštenosti* jednostavno metnuti; onakovo načelo naime, koje će na město tako imenovane nezavisnosti, *poštenu zavisnost* čestoputa iz obzira *koristi domovine* potrebovati, podnipošto od izvanjskih ogledaħ, ili pako osobnih razměrjah, nego od neobhodne potrebe *suglasja* osvědočenjah pak *jedinosti*

pravcah. Istinito će biti onda ono, što je u svakoj ustavnoj državi na toliko potrebno: *opredeljena stanja*, pak *krēpka osvędočenja*. I uprav zato, pošto osvędočenje naše biaše, da domovina naša u sadašnjih okolnostih bez odlučniega koraka i bez čelovodstva vlade biti nemože, da u mnogih pitanjih *zvanje* predloge zakonah činiti najvećma na ovu spada; pošto dosadašnji pravac vlade kano takov smatramo, koji upravo na dobro domovine smęra, za dužnost našu držasmo ono razmęrje, koje se je među strankom našom i vladom do sadašnjega časa razvilo, koje ako, o čem nedvojimo, vlada i naša stranka dosadašnjemu svojemu pravcu vęrne ostanu, i nadalje obstojati i učvęrstiti se mora, javno očitovati, ter nepostavljati u protuslovje, nerazdvajati one poluge, kojih suglasno dęlovanje neobhodni je uvęt spasosnoga uspęha.

»Što se ustrojenja stranke naše tiče, dvojvęrstni biaše cilj, to jest osigurati s jedne strane dęlovanjah naših nepretęrgnuti tečaj, i ukloniti se s druge strane svemu, što bi stranki našoj strožii društveni značaj dati moglo. Budi dęlovanje naše svakom *ponovljenom prilikom* slobodna posljedica slobodnih naših savętovanjah i izborah, podnipošto pako na ovakovom ustrojstvu utemeljeno, koje bi izvan upлива pojedinih članovah stalno posebno sudruženje predstavljalo. Peštanski sajmi, koji i tako mnogobrojne istih načela priatelje u srędotočje države posebnih poslovah radi zvati običavaju, našim sastankom dosta prilike pružaju; sve pako ono, što je među jednim i drugim sastankom glede koristi obće stvari potrebito, imalo bi se malobrojnoj nekolicini članovah povęriti, koje bi priateljah pouzdanost pri svakom pojedinom sastanku k tomu najprikladnie nalazila. Glede onih načelah, koja odbor napominje, mislim, da *svetost vlastitosti*, pak *sačuvanje ustavne moći i dęlatelnosti vlade* dužjimi dokazivanji podpirati ođ potrebe nije; takova su ova načela, koja mislim, da svi branimo, koja tręzno razumljena razborito naprędovanje samo osigurati mogu. Imam li napomenuti *posędovanja ublažujuć* upliv, koj je jedno između poglavitih poručanstvah stalnosti? *Narodnosti naše korist*, premda se sućutjenje prama ovoj stvari samo po sebi razumęva, napomenuti zato smo za potrebito dęržali, da se ne bi vidęlo, da ovo kano povlasticu druge stranke smatramo, ili pako njezinomu samotęrztvu prepuštamo; jer jednako je sveta ova stvar svakomu između nas, pak glede udioničtva prema njoj nedamo se po nikom nadvisiti. Političko naše bitje vęrti se okó dviuh stožerah; jedan između njih jest: *narodna, ustavna i upraviteljna* naša samostalnost, drugi pako onaj savez s obćom dęržavom, kojega stolętja pripravljahu, stolętja potvęrdiše. Ono gojimo osvędočenje, da svako naše uređivanje na razboritom paženju ovoga dvostrukoga temelja počivati mora; počivati mora ne samo na negativnom štovanju, nego paće na pozitivnom uvažavanju toga, da kako vlada u ovoj dęržavi na pouzdanost računati nebi mogla, ako bi pęrvi između ovih temeljah samo kano »malum necessarium« smatrala, istim načinom niti dęržava iskreno sudęlovanje vlade oćekivati nebi mogla, ako bi na drugi zaboravila. Napokon ona pojedina pitanja, koja se navode, većinom su onakova, koja već predmetom sabornih savętovanjah biahu, pak doćim se iz toga napominju, da někoje predmete radinosti stranke naše predběžno oznaće, drugih vręmenu shodnih predmetah napomenutje neizključuju.

»Ter tako, štovana skupštino, dovęršio sam navedenje onih stvari, kojih napomenutje meni je naloženo bilo. Predlog moj dokanćam s izjavljenjem one iskrene nade, da ako se načela ova uz sudęlovanje pojedinih sve u većem krugu razprostranjivala budu, ako se njihove posljedice po sudęlovanju vlade, kojoj naš sadašnji

korak nepoznat biti nemože, osigurale budu, ove iste posljedice posvëdočit će, da cilj naš nebiaše drugo, nego korist domovine, pak u istom mnënjah sraženju želja podpomoći ono nëgdašnje porazumljenje i slogu, koja je najsigurnia onda, ako se na temelju zamëne mnënjah, ter u slëdstvu naravi shodnih događajah rađa.«

Ova izjasnjivanja šestokrat pretërgavaše nazočnih jednoglasno odobrivanje, pak posle njihovoga svëršetka sa sviuh se stranah očitovà želja, samo gorinapomenuto očitovanje čuti. Buduć da ovomu zadovoljiti meni dužnost naložena bi, pročitah nëkoje dolislëdeće točke pred nazočnimi, koji dëržeći takove za mnogo važnie, nego da bi po jednom slušanju odlučno mnënje sebi sastaviti mogli glede sviuh stvari, koje se u onih točkah sadëržavaju, zahtëvahu čitanje pojedinih točkah, što posle čim se učini i čim se očitovani pravac i načela sa sviuh stranah odobriše, izvorno očitovanje, posle nëkojih sloga se tičućih promënah u doli slëdećoj spodobi, kano mnënje, u kom se svi nazočni složiše, izrečeno bi:

1) Nazočni konservativci očituju ono svoje osvëdočenje, da je potrebno, da ove stranke cëla ustrojnost na ustavnom temelju javnosti počiva. Konservativna stranka s podpunoma priznatim naslovom, bez svakoga zatezanja, odlučno i javno želi na polje izići, kako u svojem ustrojenju, tako u svojih osnovah. Istim načinom potrebno je i pojedinim članom ove stranke tako na polje stupiti. U slëdstvu ovoga:

2) Pripoznaju nazočni konservativci, da krëpko ustrojeno tëlò sastaviti žele k postignutju preporođenja domovine, zatim k postignutju poboljšanjah, sadëržanih u predlozih po vladi na prošastom saboru učinjenih, ili pako drugih, na podignutje moći i razvitka domovine smërajućih, budi po vladi dëržavnom saboru već predloženih, ili pako na buduće predložiti se imajućih, pred očima dëržeći ustavno temeljito načelo, narodnost i obće dëržave jedinst.

3) Odlučno očituju nazočni konservativci, da pod onom izlikom, — »da ako konservativci stranku svoju javno ustrajali budu, da isto opposicia u većoj mëri činiti hoće« — u nazočnom očitovanju izraženi korak obustaviti, ili barem odvlačiti nije moći, nije slobodno. Danaska nije ono pitanje: hoće li više dëlati opposicia, ako konservativci nešto dëlali budu, nego to je zadaća, da svaka stranka učini sve, šta zakonitim ustavnim putem činiti može, pak to je zadaća, da polag ovakovoga svečinjenja posljedica bude: većina na strani konservativnoj.

4) Kako u svakdanjem životu svaki čas našega bitja nije ino, nego u trëznom smislu uzeto podbadanje, nastojanje i kretanje, za da one, s kojima obćimo, uputivši je i zauzevši ih za pravednost i dostojnost naše stvari, kano slëdbenike, branitelje, rëčju kano većinu na našoj strani nađemo: uprav onako i u politici, kod pribavljanjah shodnih polugah za čisto, dobrohotno i koristno vođenje domorodnih poslovah, to jest: kod pribavljenja potrebite ustavne većine, ista se radinost iziskuje. Iz toga se uzroka ovdë izražuje, da ustrojnost konservativne stranke na temelj radinosti i duševnoga podbadanja postaviti trëba. Stranka naša dakle misli, da od svojih članovah pravom očekivati može, da će ovi u svih vërstih sugrađanah prama njezinoj stvari i duhu putem podbadanjah sućutjenja probuđivati i nemanje očekiva i to, da će svakim poštenim i zakonitim putem nove privërženike njoj nastojat pribavljati.

5) Nazočni konservativci dosadanjimi izkustvi duboko su o tom uvëreni, da akoprem bi ova stranka ili pako vlada svoju zakonitost i dobrohotnost koristnimi i spasonosnimi sabornimi predlozi bëlodano dokazala, tim još oppositiu nebi podpunoma razoružala, i na premënjenje dosadašnjega njezinoga postupanja ter na iskreno

k sebi približenje nebi ju dotle ganula, dok bi ona uviđala, da vlada i konservativci u pitanju stojeće, ter u obće već od obidvih protupostavljenih stranakah većinom primljene saborne predloge polag svoga, ne pako polag onoga načela, kojega se opposicia dèrži, izvesti namèravaju; uvèreni su nadalje konservativci, da ono, na usrèćenje domovine smèrajuće rukovanje, o kojem je opposicia već toliko hvastavih rèçih pisala, od iste opposicie samo pod onom pogodbom očekivati se može, ako bi konservativci privolili, da se gorinapomenuti predlozi isključivo polag načela i duha opsionalnog rèše, — što međutim toliko bi od strane konservativacah znamenovalo, koliko polje ustavnoga života ostaviti, ter cèli prostor opposicii ustupiti. Zato dakle kao što opposicia još nigdar pripoznala nije, da bi ona vođenje stvarih polag konservativnih načelah, ter pobèdu načela konservativnih na polju zakonodavstva želiti mogla, istim načinom i nazočni konservativci, uz to, da iz raznosti političkih pravacah proiztičuće razgranjenje na društveno življenje prenesti podnipošto neže, ipak s opposiciom glede političkih pitanjah poravnati se dotle neçej, dok opsionalci konservativnim načelom sa svojimi u javnom protuslovju glede onih stojećimi načeli protivèci se, svoja zahtèvanja umèrili nebudu, pak stvari na polju života i dèlovanja na takov temelj nepostave, da bi se uzajemnim približavanjem sadašnjemu napetomu stanju pomoći moglo; nego èe nazočni konservativci uprav za svoju dužnost dèržati opposiciu, dok njezina sadašnja politika uztrajala bude, većinom odvètah nadvladati, ter po njoj predložena pitanja, nakoliko bi se takova u život uvesti dala, na novo predèlavši i predloživši, polag vlastovitih svojih načelah rèšiti.

6) Pošto bi se konservativna stranka u svojih željah i načelah sa sadašnjom na ustavnom i zakonitom putu napredujućom vladom u životu već zbilja ter istinito sjedinila bila: nazočni ovo isto upravo očitujuć, ono načelo postavljaju, da dok vlada na onoj stazi ostala bude, na kojoj se sada nalazi, pak dok u onakovih rukah bude, koje èe glede toga, da èe vlada na onoj stazi ostati jemstvo pružiti, dotle pripravnici jesu nju, kao i njezina oruđa ter njezinu zakonitu važnost na svakom ustavnom i zakonitom putu svojom većinom podupirati. Naproti tomu nadaju se takoder od vlade, da ona pri svakoj prilici posvèdoživši, da ovu stranku za naravnu svoju saveznicu ter za onakovu smatra, s kojom hoditi želi; pak da se ona od ovoga niti unapred udaljiti nenamèrava, nego s našom strankom, koja š njom u suglasju uređivati želi, u političkih domovine stvarih napredovati žudi, da našu stranku ne samo zatajiti i ostaviti neçe, nego da želi potrebne popravke uprav s pomoćju konservativne stranke izvesti.

7) Kako se dakle opposicia slèdećega pravila dèržati vidi: »sve proti vladi, ništa za vladu« tako s druge strane nazočni konservativci slèdeće kratko, odpèrto ter nesumljivo pravilo za svoje spoznavaju: »sve što zakon i ustav dopušta za sadašnju, s našim načelom i mnènjem sudarajuću se vladu; ništa proti sadašnjoj vladi, dok nju na putu s našimi nagledi i načeli slažućem se ići vidimo.«

8) Za potrebno se vidi, da konservativna stranka svaku godinu polag okolnostih jedan ili više putah radi međusobnoga uputjivanja, sobèivanja nagledah ter podpomaganja u suglasnom dèlovanju u Pešti skupštinu obdèržava. Izjavljuje se ovdè, da dobro obçe stvari neobhodno zahtèva, da se onda èlanovi domorodne konservativne stranke u koliko većem broju sakupe.

9) Nazočni za shodno svojoj svèrsi dèrže, da svaki onakovi sastanak rok i poslove za najbliži sastanak opredèli, pak ovom prilikom naloge daje onim, kojim stanovita dugovanja osobito zaufati želi.

10) Stalno je nazočnih osvèdočenje, da kao što èelokupna konservativna stranka samo putem s jedne strane dugotrajne i podpune sloge, s druge pako neutrudnoga oduševljenja ter naprèd osnovanoga sudèlovanja do željne moći i znatnosti doprèti može; istim naèinom razstrešeni po varmedah konservativni življi, samo onak se u jedno sbiti ter s uspjèhom raditi mogu, ako konservativci na polju političkoga obèega života u svakoj posebnoj varmeđi suglasno dèlovati budu, pak u nepretèrgnjenom savezu s èelom strankom ostavši, one pogibelji, koje bi prevagi gorinavedenih političkih izpovèdnikah prètiti mogle, svagda obèim naporom odvratjati, gđè pako prevagu još dobili nisu, onakovu u raznovèrstnih ustavnoga života, na varmedske odluke, na izbiranje èastnikah i saborskih poklisarah odnoseèih se granah obèim naporom i slogom sebi pribavljati nastojali budu: rèèju ako svagda sa svèstju, kano èlanovi stranke, ter svagda unaprèd osnovanim, suglasnim sudèlovanjem javno se pokazali, pak za ustav, zakon i vladu, za njezina zakonita oruđa i svega toga važnost kano za poglavite uvète mirnoga domovine naše preporođenja radili budu. Buduè pako da se suglasno sudèlovanje na polju političkih stranakah pomisliti neda, ako ga izmènjivanje ponjatjah, pak ovim putem porođeni zaključci glede osobah i stvarih nevide i neoduševljavaju, iz toga uzroka nazoèni konservativci nalazeèe se u èitavoj dèržavi naèelah svojih priatelje k ovakomu poglavito potrebitomu postupanju pozvati za neobhodno dèrže — oèitujuèi, da èe u svojem podruèju svakoga o takovoj potrebi uvèriti, pak tim naèinom od svoje također strane dèlati, kano svoju poglavitu zadaèu smatrati.

11) Nazoèni konservativci podpuno uvèreni o onoj pripravnosti vlade, da ona putem gotovih zakonskih osnovah saborne predloge mnogobrojnih bitnih poboljšanjah na se uzeti hoèe, ter èuteèi, da je neobhodna zadaèa konservativne stranke ovoga ustavnoga postupka posljedice uspèšiti, izražuju ovdè svoje uvèrenje, da se stvari dèržave na onom mèstu nalaze, na kojem neobhodna se dužnost rađa, da svaki konservativac u svojem podruèju tamo teži, da potrebita zakonodavna uređenja u najbližjem se saboru stanovito uèine. Ovo se najsigurnie postièi daje, ako s jedne strane ista vlada najpoglavitija uređenja predloži, pak onako se mnènja priprave, da budu spasonosnomu, potrebitomu nagnjena, naproti ako u predlozih od dèržave dolazeèih ista mnènja slèpoga naslèdovanja tuđih primèrah, pohlèpe za pogibeljnimi političkimi skušnjami, rèèju skrajnostih opozicionalne većine prošastoga sabora èuvala se budu; pak ako s druge stranke *iz toga se naèela izlazilo bude*, polag kojega nikakovo zakonodavno uređenje nezaslužuje ime naprèdovanja i poboljšanja, *ako se po njem ustavna moè i èinost vlade, ustavno stanje dèržave, ublažujuèi upliv imetka, svetost prava vlastitosti, krèpkost veza s obèom dèržavom, koristi naše narodnosti, ter moguènosti mirnoga preobraženja ukrèpile, uzdèržale nisu, ter dotièno nova poruèanstva nedobiše*. — Polag ovoga nazoèni konservativci za potrebitno dèrže, da svakoga priatelja pozornost i gorljivost radi razprostranjenja svakim k svèrsi vodeèim duševnim oružjem gorioèitovanih naèelah i uvèrenjah pozovu, nekolebimo uvèreni buduèi, da gledeè najbližjih i jèdnako važnih poslovah domovine, kamo spadaju: *osiguranje u svakom obziru slobode mnènjah kod raznih savètovanjah, polahèenje mirnoga poravnanja urbarialskih razmèrjah, pitanje hranjenja vojakah, zaglavni zakonik, poboljšanje tamnicah, popravljenje reda građanskih parnicah, obskèrbljenje*

občih materialnih potrebah države, poboljšanje varmedskoga upravljanja, saborno odvetovanje kraljevskih gradovah, pak poboljšanje pogrěšakah njihovoga unutarnjega ustrojenja, svěrsi shodnie uređenje rozměrjeh plemičkih imanjah, jeftina i lahka veresia zemaljskomu imetku pružiti se imajuća, dugovanja mita i těrgovine dřžavne, rudarski zakonik, uređenja glede družtvah, (po kojih ipak onak učinjenom izbrojenju nazočni konservativci niti na preimućstvo reda ovdě stanovito mněnje izraziti, nit svoju stranku od potrebovanja drugih budi na uređivanje sabornih živaljah, budi na druga potrebita poboljšanja spadati mogućih uređivanjah izključiti nežele); da najme glede svih ovih, koja su ovdě napomenuta, nikakove zakonite priprave učiniti se nemogu, ako načela gori kano početna naznačena nebudu prevagu dobiti mogla po većini onih, koji u zakonodavstvo budi posrědno, budi neposrědno utiču; učiniti se pako nemogu, ter onak čamenje stanovito slěditi mora, iz toga uzroka, jer je vlada mnogo jačja, pravednia i konservativnia, nego da bi predlogom od ozdol dolazećim, ako se goripomenutim poglavitim načelom protivili budu, *popustiti* morala, mnogo je mudria i pravednia, neg da bi onakove predloge sama učiniti kadra bila, nego zajedno mnogo je zakonitija i poštenia, nego da bi svoje vlastite predloge drugačje neg ustavnim putem, najme pomoćjom sa svojimi načeli sudarajuće se većine, izvesti hotěla.

12) »Dočim nazočni konservativci gorinapomenuta opća uvěrenja izjavljuju, nemogu da napuste onu krěpkku svoju nadu konačno izraziti, da će jih dotični vlade muževi, kad već vrěme dělovanja dođe, iz toga uzroka, da konservativna stranka za spasonosne naměre vlade tim uspěšnie dělovati može, o podrobnostih u saboru podněti se imajućih zadaćah obširnie podučiti, ka kojoj svěrsi krěpkko svoje sudělovanje, da se spasonosna naměra postići može, na temelju gorinapomenutih načelah s domorodnom pripravnostju na novo ponudaju.«

Zaostaje još da kažem, u čemu su se nazočni složili, da se gorinapomenuta 8. i 9. točka izvrěši.

Nazočni konservativci nežele svoju onak sastavljenju stranku u pravila strogo uzetoga družtva sapeti, nego su skupa uvěreni, da ustanovljenu domorodnu svěru samo onako postići mogu, ako isto načelo, isti duh i suglasna rozměrja ne manje u srědištu domovine, kak u bližnjih i daljnih okolicach činila budu ono srědotočje, okolo kojega sjedinjeni dělovanja svoja sa krěpkom, ustěrpljivom i suglasnom moćju, ter zato stanovitim uspěhom nastaviti mogu: radi toga glede na podrobnosti sastavljenja stranke svoje u slědećih su se dopunjujućih toćkah sjedinili.

a) Odlično se očituje, da svake godine četiri puta, to jest mēseca Marta, Junia, Augusta i Novembra (svaki put u poneděljak peštanskoga sajma) zaměne ponjatjah radi ovdě u Budapešti sastajati se potrebno je. Za dopisivanje namoliti se imajući obškěrbitelj hoće dolazećim uru i město najprikladniim načinom obznaniti.

b) Svaki će onakovi sastanak pred svojim razlaskom 8—10 u Budapešti ili u susědstvu stanujućih priateljeh namoliti, da do dojdućega dogovora s pozornostju sprovedajući občih stvarih stanje i razvijanje s raztrešenimi po varmedah priatelji i putem dopisivanja — ako bi potrebno bilo — věru razširenja i ukrěpljenja konservativne stvari bdiju.

c) Istim načinom nalaže se ovim muževom, da glede 12. toćke načelnoga očitovanja neposrědnu znanost sebi pribavivši dotičnomu sastanku priobćiti se imajuća priobće.

d) Pri ovakovom sastanku nazočni konservativci, svaki put će jednoga sudruga radi vođenja savjetovanja umoliti.

e) Jedan između onih izabranih 8—10, koga sastanak za svojega obskurbitelja opredelio bude, neka vodi dopisivanja pod svojim imenom.«

I ova su, koja u napomenutoj spodobi sobćiti srćeu imam, samo ono još navodeć, da u sgora stojećoj b) toćki dotaknutih 8-10 načela našega priateljah, koji su umoljeni, da međutim obćih stvari razvijanja osobitom marljivostju sprovedaju, oni su isti, kojim već prie sastavljenje oćitovanja konservativnih načelah, u nazoćnom mojem listu napěrho dolazeće, pověreno biaše. Pošto nedvojim, da ovo saznati također svakomu sudrugu ugodno će biti, usuđujem se i ova imena alfabetićkim redom simo staviti: grof Emil Dessewffy, grof Gavriilo Keglevich, Mihail Fogarassy biskup, Skender Liphay, Skender Luka, Juraj Majláth ml., Pavao Somsich, grof Antun Széchen, baron Nikola Vay.

Pošto bi svim ovim još onu vruću želju priklopio: dao Bog, da ovo stranke naše živahnje gibanje nebi iznemoglo, nego ostajuć u svojoj toplini ćim dugotrajnie da bude, i neka istinska gorljivost ter neumorna uzteřpljivost ka konaćnoj pobědi vodi konservativnu stvar, neostaje mi drugo, nego da u onom slućaju, ako bi budi kakovim izjasnjenjem ili izvěstjem služiti mogó, moju iskrenu pripravnost sa radostju ponudim, pak s najiskrenim druževnim pozdravljenjem ostajem

U Pešti 14. Studenoga 1846.

ponizni sluga
grof *Emil Dessewffy*.

II. PROGRAM NARODNE STRANKE ILIRSKE OD GOD. 1846. NAĆINJEN PO VUKOTINOVIĆU

Već je od davna domorodna Stranka poćutila pomanjkanje uzajemnog sporazumljenja, suglasnog i složnog postupanja na pozorištu politićkom; nu pritištena mnogověrstnom bćdom, neuka, mlada i nezreća nije imala toliko snage moralne, da si nametne dužnosti one, koje zahtěva ustrojenje ćvěrstog družbenog života; sada tek za probavljenim tećajem više godina ojaćuje se duh i obistinuju se misli, u slěd kojih su se na priměh Ugarskih konservativacah jednako misleći domorodci sastali, i slědeća izradili načela politićkoga svoga izpovědanja:

Kakogoder što su Ugarski konservativci uredili društvo imajući obzjr na stanje i okolnosti Ugarske samo domovine svoje, tako isto smo dužni i mi kod ustrojenja takvog društva pozor imati, najpěrho na stanje i okolnosti domovine naše Hěrvatsko: Slavonske... (tako u rukopisu! J. Š.) i zatim na zakonita odnošenja napram Ugarskoj. Najpěrho dužni smo pozor imati na stanje i okolnosti domovine naše, jerbo društvo ovakovo biti će ognjište sviuh mislih i mněnjah politićkih, od kojih zavisi sastojanje naroda našega, njegov naprědak, njegova srćea, i njegovo poštenje. Drugo: valja promotriti zakonita odnošenja napram Ugarskoj zato, jerbo mi želimo kano narod, i kano Kraljevina svoju prošastnost historićku imajuća i nadalje postaviti se napram Ugarskoj tako, da pod krunom Ugarskom s Ugri jednakim u slobodi ustavnoj postupamo korakom.

Što se tiče naimenovanja Stranke, sljedeće su opazke:

Konservativci Ugarski sami kažu u svom proglasu, da naimenovanje njihovo neizražuje niti dužnosti, niti načela njihova, nego da oni zato ostaju kod njega, budući naimenovanja političkih stranakah čestoputa nestoje u nikakovom savezu s načeli, i zato također, što oni imadu pod tim imenom prošastnost, koju im zaboraviti potrebno nije. — Gledè mislih ovih radja se u nami i nehotice to mnjenje, da i mi imademo osim starodavne one prošastnosti, u kojoj je domovina naša bila posebna kraljevina neodvisna napram Ugarskoj, još i drugu noviju prošastnost, koju smo proživili uzbuđujući narod naš u novi život književni i politički, da i mi imademo naimenovanje jedno, koje nam je dalo mnogovèrstnu znamenitost, koju zaboraviti ili zatajiti mi niti nemožemo niti nesmèmo, to već i zato, što konzervativizam Ugarski govori o svojih samo razmjernih nenapominjujući nigdè namjere svoje, koje imade o onoj bratji, koja posjeduje nezavisno sastojanje političko zakonom potvrđeno, i posebnu narodnost; ime ovo je: »*Narodna Stranka*«. Naimenovanje ovo sadržava već u sebi ideu uzdržavanja narodnosti naše, i naznačuje također i to, da svaki član spomenute Stranke spada k onim domovine sinom, koji sudjelovahu, i sudjeluju dan danas k preporođenju narodnom, i k svemu, što iziskuje duševni i tjelovni napredak; zato treba, da se pod nazivanjem: »narodno« nerazumjeva samo teženje književno i rodoslovno, nego smisao *ukupnoga blagostanja narodnoga*, ko što Njemač običaj reći izrazom: *National-Wohlfahrt*.

Što se pako tiče pojedinih načelah Narodna stranka postavlja primetbe (sic!) sljedeće:

Konservativci Ugarski kažu, da je njihovo temeljno načelo: *narodnost i obće dèržave jedinstvo*. U tom obziru narodna naša stranka izjavljuje, da ona pod imenom: narodnost gledè domovine svoje nerazumje drugu narodnost, nego domaću Hèrvatsko-Slavonsko-Dalmatinsku, to jest korenitu narodnost Slavjansku, koja se osniva na knjižestvu ilirskom; — da namjerala narodni jezik u javni i službeni život na mjesto dosadašnjega latinskoga čim skorije uvesti tim načinom, da se međutim već isti narodni jezik, na koliko moguće, s latinskim u paralellu stavi. Za postići pako uzajemno za obćinsko dobro neobhodno potrebno sporazumljenje, rečena stranka želi, da na budućem Saboru Ugarskom sdruženih Kraljevinah poklisari govore jezikom magjarskim.

Pod rečmi gore spomenutimj: »*obće dèržave jedinstvo*« ne može narodna Stranka razumjeti drugo, nego jedinstvo moralnu, jedinstvo u glavnih ustavne slobode načelih, jedinstvo u sveobćem Ugarsko-Hèrvatsko-Slavonskom tjele zakonotvornom, koje ona i nadalje upoznaje (pod krunom ugarskom; dodato sa strane; J. Š.) za vèrhovnu i jedinu zaštitbu dèržavnoga života svoga. —

Što se protiva tomu tiče domaćih poslova u domovini Hèrvatsko-Slavonskoj, tu želi u smislu najstarijeg običaja, i tolikih zakonah rečjom kraljevskom potvrđjenih zadèržati nezavisnost, želi i hoće, da se na čast javnoga i službenoga života uznešenomu narodnomu jeziku i u Ugarskoj podjele sva ona prava, i sve ono poštenje, koje se pristoji domovini našoj, kano posebnoj Kraljevini; to jest: da istim načinom, kako se dopisi magjarski primaju u okružju sdruženih kraljevinah, tako i Magjari neka primaju dopise službene pisane jezikom hèrvatskim.

Narodna Stranka izjavljuje, da će u svako doba biti za sve ono, što uzdržava i promiče ustavni i narodni naprèdak, nu zajedno izjavlja i to, da će podupirati vladu u svemu, što smèra na gori rečena; tim bolje jerbo je narodna stranka iskusi-
sila već dosad (: što zahvalno pripoznaje:) da je vlada branila u svako vrème do-
morodna na zakonitost oslonjena gibanja proti mnogovèrstnomu napadovanju, i
da je bila kroz oto krèpki stup vèrnoga sebi vavèk Naroda Hèrvatsko-Slavonskoga.

Nadalje ista Narodna stranka stavlja si za svetu dužnost: svèršeniji stališ ustava
našega putem zakonitim zhoditi. — K tomu spada: *Uređenje sabora obćega Ugarskog i sdruženih kraljevinah, i ustrojenje njegovo u smislu načelah representativnih; — Točno naznačenje dèlovanja okruga varmeđskoga, i razdèljenje tèla upraviteljskoga u njem od tèla juridičkoga i političkoga. Sravnanje među svimi domovine sini glede obćih teretah, — i bolji zakoni u obziru právah obće građanskih. Uređenje varošah; — Shodni zakoni za odhranivanje puka; — Pitanje o dèdinstva ukinutju; — Predmeti urbarialski, — osobito odkupljenje tlake, i t. d. i t. d.*

Sve ove reforme želi Narodna stranka da se uvedu mirnim i zakonitim putem, nadajući se najboljem uspèhu, buduće je ista Vlada u novije doba pokazala, da je gotova podupirati naprèdak u dèržavah pod krunom Ugarskom složenih; — i buduće narodna Stranka uvidja takodjer, da položaj i okolnosti domovine zahtèvaju, da se svaki napredak čini i činiti može rukujući se samo s Vladom. — Vredno je na-
(po)kon napomènuti i to, da narodna Stranka neželj, da se ičija prava vlasnička diraju, nu protiva scèni, da je najglavnija tèla zakonotvornog zadaća sugrađjanom onim, koji su brez právah, takova podèlivati, i tim načinom razlike među stališi obćoj koristi primèrno ujednačiti.

III. NACRT PROGLASA HRVATSKO-SLAVONSKIH »NAPREDOVACA« (1847)

Budući da mladež hèrvatsko Slavonska u svojem dosadašnjem razvitku sa žalostju opazila je, da oni ljudi, koji ju dosada vođahu kojekakve sebične i slobodnog ustavnog čoeaka (!) nedostojne svèrhe pred očima imajući, ne samo da ništa učinili nisu, što bi k-promicanju narodne i municipalne samostalnosti ovih kraljevinah doprineslo, već i sve više i više pokazuju, da jim do prave narodne srèce i ustavne slobode nimalo nije: zato je ista mladež odrekavši se takovih vođah odlučila sama (ova je riječ napisana većim slovima! J. Š.) svojim putem k opredèljenom cilju poći, te zakonitu ustavnu stranku pod imenom

NAPREDOVACA Hèrvatsko-Slavonskih

sklopiti, koje glavna načela, polag kojih se program izradit ima evo slède:

I. Narodnosti slavjanske u obće a hèrv. slavonske napose slobodan i ustavni razvitak.

II. Narodna i municipalno-ustavna samostalnost Kraljevinah Hèrv. Slav. i Dalmat. sprema (!) Kraljevini ugarskoj i podpuna garancia ovog odnošenja, na temeljih narodnog prava.

III. Razvitak ustava iliti konstitucije osnovane na historičkom temelju putem zakonitim polag načalih (!) ustavne Monarkie, i protegнутje blagodat konstitucije na sve žitelje ovih Kraljevinah.

IV. Savez sa Ugarskom kraljevinom pod žezlom sada vladajuće kuće Austrijske koliko moguće tesnii, ali sa štednjom načalah pod I. II. i III. spomenutih.

V. Koja goder od političkih stranakah u Ugarskoj progresijste Hèrvatsko-Slavonske u postignutju ovih pravednih svèrhah ne samo ne prečila, već i sa svom mogućom energiom podupirala bude, onoj će se Napredovci Hèrv. Slav. pridružiti obećajući vzaimnu ljubav. Za sada pako, budući stranke političke u Ugarskoj, proti izraženimj u I. II. i III. punktu načali koje direkte koje indirekte rade i vojuju, ostat će hèrv. slav. napredovci samostalni, niti će se jednoj niti drugoj stranki pridružiti, dok godj koja od njih činmi ne posvèdoči da načela pod I. II. i III. štuje i takova unapredovati žudi.

Zusammenfassung

Anlässlich der Veröffentlichung von drei Dokumenten, die eine gewisse Bedeutung für bessere Beurteilung des Parteilebens in Kroatien vor dem J. 1848 haben, behandelt der Verfasser in seiner Abhandlung drei, bisher noch immer strittige oder ungenügend aufgeklärte, Fragen aus diesem Bereiche.

Nach einer ausführlichen historiographischen Einleitung befasst er sich zuerst mit der Frage, wann die politischen Parteien in Kroatien eigentlich entstanden sind und ob es sich bis zum J. 1844/5 oder 1843, wie J. Miskolczy und V. Bogdanov annehmen, wirklich um drei verschiedene Parteien handelt. Nachdem er das zeitgenössische, grösstentheils noch unbenutzte, Material analysiert hat, kommt er zum Schlusse, dass vor dem J. 1841 keine eigentlichen Parteien existierten und dass eine besondere konservative Partei, neben der »kroatisch-ungarischen« und »illyrischen« oder »nationalen«, nie bestanden hat. Folglich konnte es auch nach dem Verbot des illyrischen Namens Anfangs 1843 zu keiner Fusion der illyrischen mit der angeblich konservativen Partei kommen. Der Verfasser konstatiert auch, dass in der illyrischen Bewegung die sprachlich-nationale Tendenz noch vor dem J. 1841 mit der staatsrechtlichen eng verknüpft war und dass die Tätigkeit der illyrischen Partei in dieser Hinsicht keine Veränderung nach dem J. 1841 erlitten hat.

Die zweite Frage bezieht sich auf die Annäherung der Nationalpartei an die ungarische Konservativen, welche Politik die Wiener Regierung nach dem ungarischen Reichstage vom J. 1843/4 veranlasste und sie der Nationalpartei im Laufe des Jahres 1845 durch manche Zugeständnisse annehmbar zu machen trachtete. Ab Ende 1845 werden schon die Abrisse einer künftigen Zusammenarbeit klar ersichtlich und die Vertreter der Nationalpartei nahmen auch an dem Zustandekommen des Programms der ungarischen Konservativen im J. 1846 teil. Das Erscheinen dieses Programms gab auch der Nationalpartei selbst Anlass, endlich ein echtes, fester umrissenes Programm auszuarbeiten, doch is man über gewisse Vorbereitungen nicht weitergekommen. Der Verfasser analysiert den einzigen bekannten Entwurf dieses

Programms, der von Ljudevit Vukotinović herrührt und unzweideutig fortschrittlicher als das Programm der ungarischen Konservativen war. Er bezeichnet ja diesen Entwurf als liberal.

Zuletzt behandelt der Verfasser die Frage der Differenzen, die in der Nationalpartei im J. 1847 zum Vorschein kamen und die zu dem Versuch der Gründung einer »fortschrittlichen« Partei führten. Durch die Analyse der Anschauungen, wie sie im Entwurfe einer Grundlage für das Programm der neuen Partei, der von Dragutin Kušlan niedergeschrieben wurde, zum Ausdruck gelangten, kommt er zu dem Schlusse, dass man auch diesen Entwurf als liberal, nicht als demokratisch bezeichnen kann, und dass es nicht der Wahrheit entspricht, wenn man die Behauptung aufstellt, er sei »antiösterreichisch und antihabsburgisch«.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB